

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

Visie Atlantikwall

*Een Duitse kustverdediging van alle
kanten bekeken*

Visie Atlantikwall

*Een Duitse kustverdediging van alle
kanten bekeken*

Colofon

Visie Atlantikwall

Een Duitse kustverdediging van alle kanten bekeken

Samenstelling: Edwin Raap, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Met medewerking van Ben de Vries, Henk Baas, Jeroen Westerman, Andrea Klomp, Jaap Evert Abrahamse, Menne Kosian, Erik Kleijn, Brigitte Giesen-Geurts, Wouter Sipkema en Jeltje van Oudheusden.

Speciale dank aan Michiel Purmer (Vereniging Natuurmonumenten), Lisa Timmerman en Dorine van Hoogstraten (Mooi Noord-Holland), Reinier Mees (Mooi Noord-Holland / Provincie Noord-Holland), Bas van Toledo (Provincie Zuid-Holland), Nick Warmerdam (Erfgoedhuis Zuid-Holland), Marc Kocken (Erfgoed Zeeland), Laura Ietswaart (Provincie Zeeland), Dick Bloemhof (Steunpunt Monumentenzorg Fryslân) en Jeroen Rijpsma voor hun commentaar en waardevolle bijdragen aan discussies en conceptversies.

Voorts dank aan alle deelnemers aan de regiobijeenkomsten die zijn georganiseerd van september tot en met december 2022 in het kader van de totstandkoming van de visie.

Fotoverantwoording

Foto omslag

Toeristen klimmen op het bakstenen woonverblijf voor de commandant van het radarsteunpunt Mammut in de Westduinen van Scheveningen. Foto A van Beveren / Creative Commons licentie BY-NC-ND 4.0

Luchtfoto pagina 12 en 13 Vliegveld Bergen, foto Siebe Swart

Afb. 4 Beeldbank NIMH, objectnummer 2001_N000139-17

Afb. 8, 12, 13 M. Purmer, Vereniging Natuurmonumenten

Afb. 11 J. Andrew

Afb. 18, 19 fotoarchief Vereniging Natuurmonumenten, Amersfoort

Afb. 20 Beeldbank Nationaal Archief, CCo nr 2.24.10.02 / 120-1040

Afb. 21 J. Martinus, Bunkermuseum Schlei, Schiermonnikoog

Afb. 24 R. ten Cate, Amersfoort

Afb. 27 Collectie J. Rijpsma

Kaarten afkomstig uit J. Rijpsma, J. Abrahamse & M. Kosian, Atlantikwall Atlas

Overige foto's: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Opmaak: Xerox/Osage, Den Haag

© Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort 2024

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Postbus 1600

3800 BP Amersfoort

www.cultureelerfgoed.nl

Inhoud

Samenvatting en aanbevelingen	4	Deel III – Visie	30
Op Europees niveau	5	Inleiding	30
Op rijksniveau	5	Erfgoedbeleid en de verhouding tot de Atlantikwall	30
Op provinciaal en gemeentelijk niveau	6	Wat gaat het rijk doen?	32
Overige partijen / terreinbeheerders	7	Omgevingsbeleid: relatie met	
Vervolg	7	transitieopgaven en recreatie	32
Aanleiding Visie Atlantikwall	8	Inleiding: de inzet van het Rijk	32
Atlas van de Atlantikwall in Nederland	8	Plannen	33
Doel van de visie	8	Ruimtelijke ordening en omgevingsbeleid	
Betrokken partijen en samenhang met andere thema's	9	in relatie tot de Atlantikwall	34
Interbestuurlijke partners en samenhang met andere		Kustversterking	35
programma's van de RCE	10	Natuurherstel	35
Samenhang met actuele erfgoedthema's	10	Stedelijke ontwikkelingen	36
Van sectoraal naar integraal	10	Recreatie	37
		Omgevingsbeleid samengevat	38
Deel I – Achtergrond	14	Kennis - Zorgen voor meer eenheid in onderzoek	38
Wat is de Atlantikwall?	14	Aanpak: van onderaf en participatief samenwerken	42
Het Nederlandse deel van de Atlantikwall	14	Het verdrag van Faro	42
Omgang met de Atlantikwall na 1945 in Nederland	14	Uitvoering volgens de Faro-aanpak	43
De periode 1945-1990: pragmatisme en		Beleid rondom Faro	45
weinig aandacht	14		
Na 1990: Kentering, gevolgd door		Bijlagen	46
toegenomen belangstelling	19	Bijlage 1 - De Atlantikwall:	
		Duitse kustverdediging 1940 – 1945	46
Deel II – Waar staan we nu?	22	Bijlage 2 – Kort overzicht van de omgang	
Bewuste omgang met beladen erfgoed	22	metrestanten van de Atlantikwall in Europa	51
Monumentale waarden	22	Bijlage 3 – Betrokken partijen	53
Stand van zaken rondom kennis	24	Bijlage 4 – Geraadpleegde literatuur en bronnen	54
Voorbeelden van omgang met de Atlantikwall	24		
Particuliere eigenaren,			
in het bijzonder terreinbeheerders	25		
Omgang met de Atlantikwall in een Europese context	27		

Samenvatting en aanbevelingen

De Atlantikwall was tijdens de Tweede Wereldoorlog een belangrijke verdedigingslinie voor Nazi-Duitsland langs de kust van West-Europa. De linie is een uit veel verschillende onderdelen bestaand relict van ruim 5.000 km. Militair gezien past deze Duitse verdedigingslinie in de traditie om (veroverd) territorium te beschermen tegen aanvallen van buiten. De schaal van de Atlantikwall en de ideologie waar deze enorme aanleg uit voort is gekomen, herinnert ons blijvend aan de omvang en alomvattendheid van de bezetting van Europa. Decennialang vormde de Atlantikwall een pijnlijke herinnering voor de generatie mensen die de bezetting aan den lijve had meegemaakt en de ingrepen in stad en land met eigen ogen hadden gezien. Het hield in dat er geen belangstelling was om de resten ervan te bewaren zoals dat nu het geval is. Sterker nog: op grote schaal zijn bunkers en andere sporen van de Atlantikwall opgeruimd, weggewerkt of hergebruikt. Dit had ook een praktische achtergrond, omdat met name in bebouwd gebied heel veel in de weg lag. In flinke delen van de duinen en op particuliere terreinen echter werden de resten ongemoeid gelaten en keek niemand ernaar om. De natuur nam het op die plekken over.

Sinds de jaren 1990 is er een groeiende belangstelling voor de overgebleven resten van de Atlantikwall. Dit was een autonome, dat wil zeggen van onderaf ontstane ontwikkeling. Nog geruime tijd was er van de zijde van de overheid niet of nauwelijks belangstelling om iets te doen met de erfgoedwaarden. Lokale bunkerstichtingen kregen wel her en der ondersteuning van gemeenten. Langzaam kantelde het beeld en veranderde de Atlantikwall van vooral beladen erfgoed (*contested heritage*) in herinneringserfgoed en kwamen ook andere erfgoedwaarden in beeld, waarbij de beladenheid ("dit nooit meer") bleef en blijft bestaan. In de erfgoedzorg is een groeiende interesse te zien in behoud van en een passende omgang met de Atlantikwall. Intussen is een aantal objecten en complexen aangewezen als rijksmonument en recentelijk ook enkele onderdelen als gemeentelijke monument. In het veld klonk al enige tijd de roep om een visie van het Rijk over de omgang met het erfgoed van de Atlantikwall. Een intern RCE-stuk uit 2010¹ heeft het nooit tot formele visie gebracht. Pas in april 2019 heeft de

¹ Atlantikwall van MIP tot MoMo, Visie op voortgang, RCE (B. Giesen-Geurts), eindconcept, 26 oktober 2010. Amersfoort (interne notitie).

Afb 1 Walzkörpersperre in Nationaal Park de Kennemerduinen

Minister van OCW opdracht gegeven een visie op te stellen. Dit document is hiervan het resultaat.

Deze visie beveelt een zorgvuldige, integrale omgang met de overgebleven resten aan, benaderd als systeem, waarbij behoud het uitgangspunt is. Daarvoor wordt onderling afgestemd erfgoed- én omgevingsbeleid van alle overheden aanbevolen. Verdere kennisontwikkeling over het functioneren van de Atlantikwall tijdens en na de Tweede Wereldoorlog is ook noodzakelijk. De samen met deze Visie Atlantikwall gepresenteerde atlas hoopt zowel een bijdrage te leveren aan de kennisontwikkeling als een inspiratiebron te vormen voor verder onderzoek.

Deze visie doet de volgende hoofdaanbeveling:

- De (resten van de) Atlantikwall vormen een samenhangende landschappelijke militair-historische structuur die een bijzonder en gelaagd verhaal vertellen. De structuur bezit een hoge erfgoedwaarde. Ruim 80 jaar na afloop van de Tweede Wereldoorlog verdienen deze een zorgvuldige erfgoedinclusieve omgang. Daarin is oog voor dat bijzondere verhaal, de samenhang tussen de onderdelen én voor de minder opvallende landschappelijke sporen. Een integrale blik en benadering zijn van belang, omdat voor de Atlantikwall bij uitstek geldt dat het geheel meer is dan de som der delen. Integraal betekent dat eveneens aandacht besteed wordt aan de geschiedenis van het gebruik en de omgang in de naoorlogse periode door overheden en de samenleving.

Een samenhangend en gelaagd systeem vraagt om een samenhangend, afgestemd beleid van alle overheden met aandacht voor ruimtelijke én sociale aspecten rondom de Atlantikwall. Het strekt daarom tot aanbeveling dat de verschillende overheidslagen en stakeholders elk vanuit hun eigen verantwoordelijkheid zich rekenschap geven van het eminente erfgoedbelang van de Atlantikwall en dit een plek geven in hun beleid. Van belang daarbij is om oog te hebben voor de bijzondere plek die de Atlantikwall heeft gespeeld voor bewoners langs de kust tijdens en na de oorlog. Het zou goed zijn als het Rijk samen met medeoverheden in overleg zou treden om na te gaan hoe gezamenlijk gekomen kan worden tot samenhangend beleid ter bescherming, behoud en ontwikkeling van de integrale waarden en structuren van de Atlantikwall enen te bezien welke stappen daartoe nodig en mogelijk zijn.

De visie doet de volgende aanbevelingen:

Op Europees niveau

- De Atlantikwall is uit zijn aard grensoverschrijdend. Op Europees niveau zijn er daarom kansen voor verdere vormen van internationale samenwerking en afstemming rondom dit *shared heritage* in beleid door het bestaande netwerk te benutten en te versterken.
- Onderzoek daarom of een internationale status voor het erfgoed van de Atlantikwall mogelijk is. Wees er daarbij van bewust dat nationale juridische contexten kunnen leiden tot verschillende uitkomsten. Het gezamenlijk formuleren van inhoudelijke criteria voor dit erfgoed zal de afstemming helpen.
- Ook kan onderzocht worden of het mogelijk is de Atlantikwall voor te dragen als nieuwe Europese Culturele Route.

Op rijksniveau

- Als cultureel erfgoed van hoge waarde is het vanzelfsprekend dat de Atlantikwall een plek krijgt in het omgevingsbeleid. Dit sluit aan bij de erfgoedinclusieve aanpak van NOVI/NOVEX en het recent gepubliceerde voorontwerp Nota Ruimte. Het is daarbij van belang om de Atlantikwall te benaderen als samenhangend systeem, waarvan het ontwerp is bepaald door de gesteldheid van het landschap ten tijde van de aanleg. Het Masterplan Kust en Erfgoed (2014) geeft hiervoor handvatten. De regelgeving onder de Omgevingswet, onder andere de richtlijnen in het Besluit Kwaliteit Leefomgeving vormen een passend wettelijk kader dat benut kan worden.
- De nieuwe kennis die de Atlas en deze visie hebben opgeleverd over het systeem (zie verder) kan vertaald worden in handvatten voor ontwerp en nieuwe opgaven. Dit kan via het opstellen van algemeen geldende uitgangspunten, die verder uitgewerkt worden bij gebiedsprocessen. In plaats van ad-hoc afwegingen wordt dan van tevoren een afwegingskader opgesteld. Bij elke voorgenomen ingreep bij de kust waar resten van de Atlantikwall in het geding zijn, worden dan op een eenduidige manier afwegingen gemaakt. Een dergelijk afwegingskader zal doeltreffend werken als het samen met medeoverheden wordt opgesteld.
- Voor een afwegingskader is het raadzaam te inventariseren welke uitgangspunten, richtlijnen voor omgang

en bijhorende strategieën nodig zijn. Daarbij zal het onder meer gaan om:

- Behoud en herstel,
 - Behoud door ontwikkelen,
 - Het belang van ontwerpen.
- Bepaal of extra bescherming als rijksmonument nodig is: op dit moment zijn ongeveer 30 objecten en structuren aangewezen als rijksmonument. Onderzoek of een beperkte uitbreiding van de lijst van door het Rijk beschermde monumenten met representatieve onderdelen van de Atlantikwall haalbaar is en doe dit in samenhang met het *verbeterprogramma militair erfgoed*.²
 - Ondersteun de erfgoedgemeenschap van de Atlantikwall door het bieden van een platformfunctie, bijvoorbeeld als deel van het al bestaande Platform Militair Erfgoed.
 - Bekijk met de partijen in het veld (waaronder het Platform Militair Erfgoed) en de medeoverheden naar welke onderwerpen verder onderzoek noodzakelijk is voor een goede borging en ontwikkeling van dit erfgoed. Zeker voor het omgevingsbeleid kan kennisvermeerdering op dit onderwerp dienstbaar zijn. De volgende deelonderwerpen zijn (niet uitputtend) te onderscheiden:
 - Inzicht in de veelzijdige en gelaagde (naoorlogse) geschiedenis en betekenis van de Atlantikwall. Te beginnen met een overzicht en synthese van de beschikbare bronnen.
 - Onderzoek naar de betekenis en impact van de (aanleg van de) Atlantikwall op de bewoners langs de kust zowel tijdens als na de oorlog. Welke na-ijleffecten kunnen worden onderscheiden.
 - Onderzoek de landschappelijke sporen van de Atlantikwall. De begrijpelijke nadruk op 'beton' kan verbreed worden tot integrale aandacht voor de Atlantikwall door ook de landschappelijke aanpassingen en minder in het oog springende elementen en structuren in beeld te brengen en te analyseren. De atlas biedt hiervoor een basis.
 - Naast militair-historische onderwerpen is aandacht gewenst voor meerstemmigheid en de sociaal-culturele dimensie van de aanleg en het functioneren van en omgang met de Atlantikwall.
 - Recreatie: verken hoe de toeristische en educatieve mogelijkheden van de Atlantikwall benut kunnen worden en of deze een plek kunnen krijgen in het beleid voor recreatie, toerisme, economie en cultuur. Afstemming tussen partijen is wenselijk.

- Stel bij ieder onderwerp de vraag welke (erfgoed) gemeenschappen betrokkenheid bij dit thema hebben en betrek hen in de aanpak, indachtig de geest van het Verdrag van Faro.

Op provinciaal en gemeentelijk niveau

- Het is bij uitstek van belang dat de Atlantikwall onderdeel is van het omgevingsbeleid van gemeenten en provincies, zeker waar dit nog niet het geval is. Bij opname van de Atlantikwall in regionaal en lokaal ruimtelijk beleid kunnen zowel de erfgoedwaarde als de gebruikswaarde van dit erfgoed over het voetlicht gebracht worden. Dit kan bijvoorbeeld bereikt worden als provincies en gemeenten – voor zover dat nog niet gebeurt- de omgevingsvisies en verordeningen/omgevingsplannen op dit punt erfgoedinclusief maken.
- Door de erfgoedwaarde van de Atlantikwall te betrekken bij ontwerpogaven rondom de grote transitie klimaat & water, natuur & landbouw en stedelijke ontwikkelingen kan dit erfgoed een inspirende en structurende bijdrage aan de omgevingskwaliteit leveren, zoals de eind 2024 toegekende Erfgoed Deal in Zeeland aantoon (zie pag. 34). Dat is vooral het geval als de Atlantikwall niet als een reeks losse objecten of een verzameling bunkers wordt gezien, maar als een samenhangend landschappelijk systeem.
- De Atlantikwall biedt provinciale steunpunten erfgoed, erfgoedhuizen, welstandsorganisaties en andere erfgoedorganisaties in de kustprovincies een kans om in de uitvoering en ondersteuning van ruimtelijk en/of erfgoedbeleid een rol te spelen. Samen met gemeenten en provincies kan worden bekeken welke vragen er leven en hoe dit het beste georganiseerd kan worden. Als gemeenten wordt gevraagd de knelpunten in beleid die zij ervaren te inventariseren, kan er samen met rijk en provincies onderzocht worden welke oplossingen of aanpakken werken. Bestaande samenwerkingen kunnen benut worden voor kennisverspreiding rondom omgang met de Atlantikwall.
- Recreatie: op het gebied van recreatie en toerisme liggen er tal van mogelijkheden die verder uitgewerkt kunnen worden, vaak door voort te bouwen op al gerealiseerde projecten en bestaande initiatieven. Moderne technieken -podcasts, VR-toepassingen e.d.- bieden kansen voor de beleving als feitelijk bezoek aan Atlantikwalllocaties om wat voor reden niet kan. Er liggen ook kansen voor routes, excursies en tentoonstellingen. Door goede afstemming kan voorkomen worden dat op elke plek hetzelfde verteld wordt.

² Hier doet deze visie verder geen uitspraken over, omdat dat onderdeel is van een ander project in het RCE-programma rondom militair erfgoed. Zie ook de brief van de Minister van OCW, Tweede Kamer, vergaderjaar 2019-2020, 32 820, nr. 351

- Voor een betere kennis van de Atlantikwall is ook kennisontwikkeling op lokale schaal van grote waarde, ter ondersteuning van beleid, voor een goede omgang met het erfgoed en voor de presentatie aan het publiek. Gemeenten kunnen hier een belangrijke rol spelen door op gemeentelijke schaal – liefst in afstemming met de provincies- een nadere inventarisatie en waardering uit te voeren van de aanwezige resten van de Atlantikwall. Als dit op basis van GIS gebeurt, is integratie met de Atlas mogelijk. Op deze wijze kunnen gemeenten een afgewogen keuze maken bij behoud en ontwikkeling van de op hun grondgebied aanwezige resten. Omdat een dergelijke tool voor alle kustgemeenten behulpzaam zal zijn, is het de moeite waard om te onderzoeken of dit in gezamenlijkheid te realiseren is.
- Handhaving: het illegaal betreden van afgesloten objecten en schatgraverij is een groeiend probleem. Voor het bepalen van een effectieve strategie is goede afstemming tussen gemeenten en terreinbeheerders van belang.
- Particulier eigenaren van bouwwerken en terreinen uit de Atlantikwall kennen soms minder goed de weg naar de gemeente. Het proactief contact zoeken met eigenaren en oog voor hun belang kan een positieve bijdrage leveren aan de instandhouding van dit erfgoed.
- Het behoud van erfgoed is gebaat bij draagvlak. Beleid op dit vlak heeft meer succes door erfgoedgemeenschappen en erfgoedorganisaties een volwaardige rol te geven en te onderzoeken hoe zij in de geest van het Verdrag van Faro ondersteund kunnen worden in initiatieven tot behoud van dit erfgoed zonder dit werk over te nemen.

Overige partijen / terreinbeheerders

- Behoud van Atlantikwallresten in natuurterreinen met hoge ecologische waarden (N2000) kan een uitdaging zijn. Sluit een extensieve vorm van instandhouding op die plekken niet uit, maar laat dat ook geen vrijbrief zijn voor verval. Blijf met elkaar in gesprek voor wat betreft knelpunten rondom natuur en erfgoed.
- Handhaving: zie boven.
- Werk samen met provincies en gemeenten op het gebied van recreatie en ontsluiting. Werk (verder) aan route-ontwikkeling om zo het bezoek in goede banen te leiden, zodat een te hoge recreatiedruk in kwetsbare gebieden voorkomen wordt.
- Ontwikkel een eigen 'bunkervisie', zodat ad-hoc-besluiten en -ingrepen rondom betreding worden

vermeden. Let op dat overvraag aan openstelling van bunkers strijdig kan zijn met beleid in beschermde natuur.

- Particuliere eigenaren: ga in gesprek met de gemeente en bespreek welke behoeften er spelen. Wees u bewust van de erfgoedwaarde van uw bezit.
- Erfgoedorganisaties: werk samen met de overheden en doe dat in de geest van het Verdrag van Faro. Erfgoedparticipatie staat centraal, op gelijkwaardige voet samenwerken is het uitgangspunt.
 - Specifiek voor overheden richting erfgoedorganisaties: laat ruimte voor initiatieven van lokale belangenorganisaties en neem het niet 'over'. Werk toe naar levende erfgoedgemeenschappen.

Vervolg

De aanbevelingen, kansen en perspectieven in deze visie, zoals hierboven opgesomd en in de tekst van de visie beschreven, vragen om vervolgstappen. Eén daarvan is dat de RCE voorstelt dat het Rijk in 2025 met vertegenwoordigers van alle geadresseerde partijen, inclusief rijkspartners, in gesprek gaat. Op Europees vlak zal na vertaling van de visie met de andere landen contact gezocht worden om na te gaan hoe de samenwerking weer kan worden opgepakt.

In een open uitwisseling kunnen dan de visie en de aanbevelingen aan de orde komen. De aanbevelingen kunnen dan nader uitgewerkt worden in prioriteiten en acties. In de tweede helft van 2025 kan dan op basis daarvan een Plan van Aanpak opgesteld worden met onder meer expliciet aandacht voor de rol die betrokkenen in de toekomst kunnen en willen spelen rondom de omgang met de Atlantikwall. In 2026 kan daar dan verder handen en voeten aan worden gegeven. Dit is uiteraard afhankelijk van de financiële mogelijkheden en prioriteiten van dat moment.

Aanleiding Visie Atlantikwall

In 2019 publiceerde de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) vier verkenningen. Eén daarvan was 'Op Verkenning 2.0, twee eeuwen militair erfgoed in het vizier'.³ Daarin werd onder meer als conclusie getrokken dat er voor het militair erfgoed in Nederland een opgave lag rondom de Atlantikwall. Dankzij de aanwijzingen van rijksmonumenten is weliswaar een aantal belangrijke onderdelen van deze verdedigingslinie beschermd, maar net als bij andere verdedigingslinies is de context en samenhang bij de Atlantikwall van groot belang. In aanvulling op de bescherming van de afzonderlijke objecten ontbrak het aan een ontwikkelingsvisie voor het gehele linielandschap van de Atlantikwall, ook in samenwerking met buurlanden. Er zijn al wel studies hiernaar uitgevoerd, zoals in het Masterplan Kust en Erfgoed uit 2014⁴, dat nadrukkelijk inging op de mogelijkheden voor behoud en benutting van resten van de Atlantikwall. Ook in het Kustpact uit 2017⁵ is het erfgoed, waaronder verdedigingslinies, als één van de kernkwaliteiten van de kust benoemd. In het verlengde van het Kustpact is in 2020 het Besluit algemene regels ruimtelijke ordening (Barro) gewijzigd, waarbij het kusterfgoed in duingebied en achterland is aangemerkt als behorende tot de kernkwaliteiten en collectieve waarden van het kustfundament.⁶ Het Barro is op zijn beurt vervangen door het Besluit kwaliteit leefomgeving (Omgevingswet). Onder dit kusterfgoed worden onder meer verdedigingslinies en forten begrepen. Het Barro draagt provincies op om in het belang van de bescherming en instandhouding van de kernkwaliteiten en collectieve waarden van het kustfundament regels te stellen aan de inhoud van (gemeentelijke) bestemmingsplannen. Het Barro is met de inwerkingtreding van de Omgevingswet op 1 januari 2024 vervangen door het Besluit kwaliteit leefomgeving. Er bestaan dus al beleidsstukken en regelgeving waarmee overheden aan de slag kunnen -en zijn gegaan- voor een zorgvuldige omgang met de Atlantikwall. Deze visie bouwt daarop voort en vult erop aan.

Gezien het steeds breder erkende belang van de Atlantikwall heeft de minister van OCW in de Tweede Kamer in 2019⁷ toegezegd dat de RCE een visie Atlantikwall zou opstellen: *Het verhaal van de Atlantikwall*

kan beter worden verteld als er meer oog is voor de (internationale) betekenis van deze verdedigingslinie. Ik vraag de RCE deze visie in samenwerking met belanghebbenden op te stellen. Dit werd bevestigd door de minister in 2020⁸: *In mijn visiebrief over erfgoed uit de Tweede Wereldoorlog heb ik al aangekondigd [...] de RCE te vragen om in samenwerking met belanghebbenden, een visie op te stellen op het internationale linielandschap van de Atlantikwall. Beide zijn inmiddels in gang gezet.* Het voorliggende document is die toegezegde visie, waarmee voldaan is aan de toezeggingen aan de Tweede Kamer. Voorafgaand aan deze visie zijn intern bij de RCE enkele notities verschenen in het kader van het Programma Militair Erfgoed, waar deze visie op voortborduurde.

Atlas van de Atlantikwall in Nederland

Tegelijk met deze visie verschijnt de *Atlantikwall Atlas in Nederland*⁹, opgesteld door de RCE in samenwerking met Atlantikwall-kenner en -onderzoeker Jeroen Rijpsma. In de atlas is de Atlantikwall op abstract niveau benaderd. De atlas biedt inzicht in de beoogde werking van de verschillende systemen en de samenhangende verdedigingsstructuur. De atlas bestaat uit drie delen: een algemene inleiding over de Atlantikwall, een atlasdeel waarin het systeem aan de hand van kaarten en foto's vanuit Europees perspectief tot op regionaal niveau wordt geanalyseerd, en een afsluitend deel over de huidige toestand van de Atlantikwall in Nederland. Waar de visie zich richt op beleid, is de atlas kennisbevorderend. De atlas laat zien hoe verschillende verdedigingsystemen werden geïntegreerd tot een organisatorische en fysieke structuur om de westgrens van het Derde Rijk te beschermen. Kennis en inzicht zijn een noodzakelijke voorwaarde om een visie te kunnen ontwikkelen. Tegelijkertijd biedt de atlas aan medeoverheden, terreinbeheerders en anderen inzicht waar zij deel van uitmaken.

Doel van de visie

De Atlantikwall is een door de Duitse bezetter tijdens de Tweede Wereldoorlog gebouwde verdedigingslinie langs de Europese westkust. In de bijna 80 jaar die zijn

³ Op Verkenning 2.0, Twee eeuwen militair erfgoed in het vizier, Rapportage Verkenning Militair Erfgoed, RCE, 2019

⁴ <https://www.cultureelerfgoed.nl/publicaties/publicaties/2014/01/01/masterplan-kust-en-erfgoed>

⁵ <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/convenanten/2017/02/21/kustpact>

⁶ <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/stb-2020-204.html>

⁷ Visie op erfgoed uit de Tweede Wereldoorlog, november 2019; Tweede Kamer, vergaderjaar 2019–2020, 32 820, nr. 321

⁸ Reacties Verkenningen april 2020; Tweede Kamer, vergaderjaar 2019–2020, 32 820, nr. 351 (zie ook voetnoot 1)

⁹ Rijpsma, J., J.E. Abrahamse & M. Kosian (2024), *De Atlantikwall Atlas, het Duitse verdedigingsstelsel in de Tweede Wereldoorlog*. Bussum, Thoth, ISBN 9789068688719

Afb. 2 Regiobijeenkomst in het Atlantikwallcentrum in Den Helder, december 2022

verstreken sinds het einde van de oorlog, zijn veel sporen daarvan verdwenen en weggevoerd, maar tegelijk zijn er ook veel sporen bewaard gebleven. In ons land betreffen dit betonnen bouwwerken als bunkers en tankversperingen, bakstenen manschappenverblijven, maar ook landschappelijke sporen als tankgrachten. In de loop der decennia is de houding van de maatschappij ten opzichte van dit erfgoed veranderd. Werd in aanleg benut wat men kon gebruiken direct na de bevrijding, daarna wilde men alle verdere sporen uitwissen die herinnerden aan de bezetting. Na verloop van tijd was sprake van een pragmatische insteek: hergebruik van wat kon, sloop van wat in de weg lag en de overige resten onberoerd laten of wegwerken – met name loopgraven trof dit lot – en het er verder zo min mogelijk over hebben. De laatste jaren is sprake van toenemende belangstelling voor de resten en worden op diverse plaatsen de sporen ten dele weer zichtbaar gemaakt. Er zijn meerdere particuliere bunker-musea langs de kust, die door betrokken vrijwilligers in stand worden gehouden en waar een groeiend aantal bezoekers op af komt.

Vanuit de overheid, zowel gemeenten als provincies als de Rijksoverheid, is ook steeds meer belangstelling voor de Atlantikwall, zowel recreatief als vanuit oogpunt van erfgoedzorg en gebruik. Een aantal objecten heeft intussen rijks- of gemeentelijke bescherming, maar een visie over de samenhangende structuur ontbreekt. Er is ook geen sprake van een (onderling afgestemd) beleid van de overheid. De nu voorliggende Visie Atlantikwall

wil hierin verandering brengen en deze lacune opvullen. Met het verschijnen van deze visie is een eerste stap gezet om te komen tot een verhaal en advies om te komen tot samenhangend beleid ter bescherming van de integrale waarden en structuren van de Atlantikwall.

In de visie worden geen concrete uitspraken gedaan over uitbreiding van bescherming van onderdelen van de Atlantikwall. Daarvoor is een eigenstandig project binnen het Programma Militair Erfgoed van de RCE in het leven geroepen via een zogenaamd *verbeterprogramma*.

Betrokken partijen en samenhang met andere thema's

Deze visie is tot stand gekomen na overleg en in samenwerking met een groot aantal partijen. Ook rijkspartners zijn benaderd. Voorafgaand aan het schrijfproces zijn meerdere regionale bijeenkomsten belegd met medeoverheden, stakeholders en belangstellenden. Daarin konden aanwezigen aan de hand van verschillende hoofdonderwerpen laten weten waar de visie zich op moest concentreren en welke aanpak geschikt zou zijn. Aanwezig waren vertegenwoordigers van kustgemeenten, de vijf kustprovincies, regionale erfgoedinstellingen zoals provinciale Steunpunten Cultureel Erfgoed, bestuurders en vrijwilligers van bunker-musea, terreinbe-

heerders als Natuurmonumenten en kennisinstellingen/belangenorganisaties als de Stichting Menno van Coehoorn.

Op basis van al deze input is de visie opgesteld. Na afstemming binnen het Ministerie van OCW, zijn de conceptteksten voor consultatie naar de provincies en Steunpunten Cultureel Erfgoed gestuurd. Ook die input is verwerkt, waarna de nu voorliggende tekst van de visie is opgesteld. De Engelse vertaling hiervan zal naar partnerorganisaties in Europese landen met Atlantikwallresten worden gestuurd (Frankrijk, Denemarken, Noorwegen, België, Duitsland en de Kanaaleilanden) ter afstemming. Hun reactie zal in de eindversie nog worden verwerkt. De internationale component in Deel III zal daarom nog worden aangevuld in 2025. Bijlage 3 bevat een overzicht van georganiseerde bijeenkomsten die zijn georganiseerd voorafgaand aan het opstellen van de visie.

Interbestuurlijke partners en samenhang met andere programma's van de RCE

Veel inzet rondom de Atlantikwall in Nederland is de laatste tien jaar gepleegd door medeoverheden. Zo heeft Zuid-Holland een *Erfgoedlijn Atlantikwall*¹⁰, waarbinnen veel partijen samenwerken op allerlei vlakken en is subsidie beschikbaar voor projecten die zich richten op behoud en beleven van het erfgoed. In het Waddengebied is met ondersteuning van het Waddenfonds een meerjarig, provincie-overstijgend project uitgevoerd dat meerdere locaties toeristisch heeft ontsloten. Tenslotte zijn enkele gemeenten overgegaan tot aanwijzing als gemeentelijke monument van objecten en structuren uit de Atlantikwall. De bekendheid, het draagvlak en de beleefbaarheid van de Atlantikwall is dankzij deze ontwikkeling laatste jaren enorm gegroeid. Op meerdere initiatieven wordt verderop ingegaan. Het Rijk onderzoekt hoe daarbij aangesloten kan worden en hoe kan worden samengewerkt met en rondom al het waardevolle dat plaatsvindt op provinciaal en lokaal niveau. Op de precieze omgang met dit erfgoed wordt later ingegaan.

Samenhang met actuele erfgoedthema's

Er is samenhang met meerdere actuele erfgoedthema's. In de erfgoedsector bestaat al enige tijd aandacht voor

het erfgoed van de Wederopbouwperiode 1940-1965 en recent de periode Post 65. De Atlantikwall maakt onderdeel uit van het Tweede Wereldoorlogerfgoed, dat binnen de RCE deel uitmaakt van het programma over militaire erfgoed. Aan dat programma werkt de RCE langs tien zogeheten verhaallijnen, zoals verwoord in de eerder genoemde Verkenning Militair Erfgoed. De Tweede Wereldoorlog en daarmee ook de Atlantikwall is één van die lijnen. Een andere lijn is de Koude Oorlog, waarover intussen meerdere publicaties zijn verschenen en een beperkt aanwijzingsprogramma is aangekondigd. Samenwerking met het programma Post 65 verdient een toelichting. De Atlantikwall is eerder gebouwd, maar tijdens de Koude Oorlog zijn delen ervan gebruikt voor de nationale defensie, zoals Rijksdorp en Vinetaduin. Dit gelaagde gebruik verdient aandacht in het beleid en in de omgang ermee. Over Post 65-erfgoed is in 2022 eveneens een verkenning verschenen.¹¹

Tenslotte is het Faro-programma¹² van belang. Erfgoedgemeenschappen krijgen hierin de ruimte om eigen thema's aan te dragen. De Atlantikwall in al zijn facetten, zowel tijdens als na de Tweede Wereldoorlog, past daarin. We komen daar in deel III uitgebreid op terug.

Van sectoraal naar integraal

Sinds de eeuwwisseling is de aandacht van het erfgoedveld verbreed van sectoraal naar veel meer integraal en gebiedsgericht. Cultureel erfgoed wil en kan een belangrijke plaats in het omgevingsbeleid innemen en bijdragen aan ruimtelijke kwaliteit. Met name in de transitieopgaven van deze tijd (klimaat, duurzaamheid, energie, woningbouw) kan erfgoed een belangrijke inspirerende en richtinggevende rol spelen bij het maken van locatiekeuzes of het opnieuw functioneel maken van erfgoed bij de transities. Dit doet het Ministerie van OCW onder meer via het programma Erfgoed voor de toekomst en programma's onder de Agenda Leefomgeving. De Erfgoed Deal tenslotte is een stimuleringsregeling die door OCW wordt gecoördineerd in samenwerking met andere ministeries en andere partners, waarin projecten op het snijvlak van de transities en erfgoed worden gefinancierd.

Het belang van het behoud van cultureel erfgoed is ook geborgd in het nationaal ruimtelijk beleid. In de Nationale Omgevingsvisie (2020) is het behouden en

¹⁰ Zie <https://www.zuid-holland.nl/onderwerpen/natuur-landschap/erfgoed-cultuur/erfgoedlijnen/> en <https://geschiedenisvanzuidholland.nl/thema-s-atlantikwall/verhalen/>

¹¹ Verkenning Post 65. Post 65 Nieuwe perspectieven tussen welvaart en weerstand, RCE, 2019 / aanhangsel van de handelingen Tweede Kamer, vergaderjaar 2022-2023, nr. 1468

¹² <https://www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/erfgoedparticipatie-faro>

versterken van cultureel erfgoed en landschappelijke en natuurlijke kwaliteiten van (inter)nationaal belang opgenomen als een nationaal belang. En met de inwerkingtreding van de Omgevingswet moeten gemeenten bij het vaststellen van het omgevingsplan rekening houden met het belang van het behoud van cultureel erfgoed, en

daartoe in het omgevingsplan in ieder geval regel stellen ter bescherming van daarvoor in aanmerking komend cultureel erfgoed. Overigens was dit al sinds 2012 het geval ingevolge artikel 3.6.1 van het BRO (Besluit Ruimtelijke Ordening).

Van het voormalige vliegveld Bergen (NH) staan nog tal van bunkers in het weiland

Deel I – Achtergrond

Wat is de Atlantikwall?

De Atlantikwall is een Duitse kustverdedigingslinie uit de Tweede Wereldoorlog die het westen van het Derde Rijk moest beschermen tegen een geallieerde invasie. De Atlantikwall was meer dan 5.000 kilometer lang en liep van Noorwegen, via Denemarken, Duitsland, Nederland en België naar Frankrijk tot aan de grens met Spanje. De bekendste delen van de linie bestonden uit (complexen van) betonnen bunkers. De Atlantikwall was geen aaneengesloten fortificatie zoals de naam suggereert. De verdedigingswerken waren geconcentreerd op strategische punten als haven- en riviermondingen, zoals bij Hoek van Holland en IJmuiden. Langs de tussenliggende kust werden op geruime afstand van elkaar verdedigingsposten gebouwd. De Atlantikwall was daarmee een aaneenschakeling van kustbatterijen, versperringen en ondersteuningsbunkers. Behalve artillerie tegen invasieschepen werd ook luchtafweer en antitankgeschut geplaatst. De aanleg ging gepaard met het nietsontziend slopen van alle bestaande bebouwing die in de weg lag. Dit liet diepe sporen na in de lokale gemeenschappen. Bij het antitankgeschut werden veelal tankversperringen aangelegd, zoals tankgrachten, drakentanden, tankmuren en tankvallen.¹³ In totaal zijn er naar schatting bijna 13.000 *Ständige Ausbau* aangelegd -de betonnen bunkers (tabel 1)-, waarvan in ons land zo'n 2.000. Daarvan is nog ongeveer 50% bewaard gebleven. Naast de betonnen resten, liggen er in het landschap tal van andere sporen als tankgrachten, (overstoven) loopgraven en bakstenen manschappenverblijven. De Atlantikwall kende een complexe commandostructuur.

Het Nederlandse deel van de Atlantikwall

De Nederlandse kust werd door de Duitse bezetter niet gezien als de plek waar een invasie van de geallieerden snel zou plaatsvinden. De kuststrook viel goed te verdedigen en het achterland werd voor een groot gedeelte ongeschikt geacht om een grote invasiemacht snel verder te verplaatsen richting Duitsland. Ook was de luchtverdediging goed ingericht met bijvoorbeeld radar. Daarnaast werden vanaf de Nederlandse kust door de Kriegsmarine aanvallen uitgevoerd op de Noordzee, waarvoor onder meer de Schnellbootbunkers in IJmuiden werd gebouwd. In de opbouw en aanleg van de in

Nederland aangelegde onderdelen van de Atlantikwall zien we deze karakteristieken terug.

Bijlage 1 bevat een beknopt overzicht van de bouwgeschiedenis, de verdere ontwikkeling en de commandostructuur van de Atlantikwall.

Omgang met de Atlantikwall na 1945 in Nederland

De periode 1945-1990: pragmatisme en weinig aandacht

Na de Duitse capitulatie, die overigens op de Waddeneilanden tot ruim een maand langer op zich liet wachten dan elders in het land, maakte Nederland de balans op van vijf jaar bezetting. Er was sprake van enorme oorlogsschade, waarbij sommige delen van het land zwaarder waren getroffen dan andere. Het behoeft geen betoog dat de gehele kuststrook tot de zwaarst getroffen gebieden behoorde. Vooral de Zeeuwse kust, de zone Hoek van Holland-Den Haag, IJmuiden, Bergen, Petten en Den Helder hadden enorm te lijden gehad. Speciaal op de Waddeneilanden speelde dat lange tijd sprake was van een naar verhouding grote bezettingsmacht ten opzichte van het aantal bewoners van de eilanden. Dit had vanzelfsprekend een bijzondere impact bij de plaatselijke bevolking.

De Atlantikwall was een nu nutteloze verdedigingslinie geworden. Maar wel één die het kustlandschap en een zone in het achterland danig op zijn kop had gezet. Het geheel opruimen van de Atlantikwall betekende een enorme opgave. Het ontbrak aan tijd, geld, menskracht en materieel om dit voor elkaar te krijgen. Besloten werd daarom om de linie te laten liggen en alleen daar waar het nodig was tot opruimen over te gaan. In de praktijk kwam dit neer op:

- Vrijmaken van de zeereep van alle obstakels als tetraëders, Rommelasperges en prikkeldraad.
- Opruimen van alle munitie, waaronder heel veel landmijnen. Hiervoor zijn veel krijgsgevangen gemaakte Duitse soldaten ingezet.¹⁴
- Sloop van bunkers en andere bouwwerken die in de weg lagen. In stedelijk gebied hield dit in dat vrijwel alles gesloopt werd. In duinen, particuliere tuinen, op buitenplaatsen en in natuurgebieden bleef veel liggen of:

¹³ Zie bv ook <https://nl.wikipedia.org/wiki/Atlantikwall>

¹⁴ De Deense film 'Under Sandet' (Engels: Land of Mine) uit 2015 geeft een beeld hoe dat opruimen door krijgsgevangen Duitse soldaten – die werden aangemerkt als 'Surrendered enemy personnel' - aan de Deense kust werd aangepakt.

Afb. 3 Overzicht van de Atlantikwall in Nederland

Afb. 4 Duitse geschutsbunker voor het hotel Huis ten Duin, Noordwijk, 1947

- Werden bunkers onder het zand weggewerkt. Ook hier werden krijgsgevangenen voor ingezet.
- Dichtmetselen van bunkers en overige bouwwerken.
- Landschappelijke sporen en aanpassingen als loopgraven bleven veelal ongemoeid en degradeerden of verstoven. Tankgrachten werden zowel gedempt als ongemoeid gelaten.

Direct na afloop van de oorlog heerste er een enorme materiaalschaarste. Vrijgekomen sloopmateriaal van de Atlantikwall kon goed gebruikt worden. De Puinruimingsregeling uit 1946 stimuleerde dit ook. De regeling vergoedde 90% van de sloopkosten als de sloop ten goede kwam aan de wederopbouw.¹⁵ Hergebruik varieerde van betonnen palen voor hekpalen maar evenzeer gebruik van hout. In tijden van materiaal-schaarste kregen bunkers een tweede leven als opslagplaats, kelder, school, vakantiedorp, horecapunt, militair gebruik (zeker in de Koude Oorlog). Zo werden er Tobruks verslept om te worden gebruikt als wachtpost. Naast schaarste speelde ook de wens mee tot het wissen van zo veel mogelijk sporen uit de bezettingsjaren, die een pijnlijke herinnering vormden. Zeker in stedelijk gebied en op drukke en goed zichtbare plaatsen zijn in de naoorlogse jaren alle sporen gewist. Dit betrof overigens alle sporen van de Duitse bezetting, niet alleen die van de

Atlantikwall. Kort na de bevrijding vonden de eerste mensen de weg naar het strand (zie bijvoorbeeld afbeelding 4) alweer en ook daarom moesten er flinke opruimwerkzaamheden plaatsvinden om het weer veilig en toegankelijk te maken. Dit gebeurde dan ook met eenzelfde voortvarendheid als bij de steden: het strand moest zo snel mogelijk weer vrij toegankelijk worden én blijven. Het gevoel in Nederland dat het strand 'van ons allemaal' is heeft toen postgevat en kent zijn doorwerking in bijvoorbeeld een gevoel van weerstand tegenover het dichtbouwen van de kust.¹⁶ Langs de kust zijn nadien veel nieuwe strandopgangen gemaakt, er kwamen campings, bungalowparken met bijbehorende voorzieningen als parkeerplaatsen en horeca. Aanwezige resten van de Atlantikwall werden daarbij in de regel opgeruimd of hergebruikt. Aangelegde wegen dienden niet zelden als fietsroutes.

¹⁵ Purmer, 2018, p.218

¹⁶ Het sluiten van het Kustpact in 2017 is hiervan ook bij uitstek een goed voorbeeld.

Overigens is het goed om te beseffen dat met de aanleg van Atlantikwall niet alleen veel bestaande bouwwerken zijn gesloopt, maar dat ook in het duingebied heel veel archeologische sporen verloren zijn gegaan. Bij archeologisch onderzoek in het duingebied treffen archeologen tegenwoordig veel geroerde resten aan in de ondergrond, die het gevolg waren van de aanleg van bunkers en andere onderdelen van de Atlantikwall.

Met het uitsterven van de ooggetuigen wordt archeologie van de oorlog steeds belangrijker als kennisbron. Dit noemen we Conflictarcheologie, een nieuw en groeiend aandachtsveld in de Nederlandse archeologie. Het uit zich bijvoorbeeld in het doen van veldonderzoek naar sporen van de Atlantikwall met behulp van metaaldetectoren. Dat is echter wel aan wettelijke regels gebonden. Het is niet overal toegestaan (ook vanuit het oogpunt van veiligheid) en er is ALTIJD toestemming van de grondeigenaar nodig. Helaas zien we dat metaaldetectie uiteindelijk leidt tot vergraving, waarmee er toch sprake is van verstoring.

Overigens moeten vondsten worden gemeld bij de plaatselijke overheid.

Om zicht te krijgen op wat er nu precies door de Duitse bezetter was gebouwd tijdens de oorlog, werd kort na de bevrijding het Bureau Registratie Verdedigingswerken opgericht, onderdeel van het toenmalige ministerie van oorlog. Dit ging zo nauwgezet mogelijk na wat er was

gebouwd en wat er nog lag kort na de oorlog. Dit werk is nog steeds te raadplegen als het zogenaamde 'Bunkerarchief' van het Nationaal Archief en vormt een goede bron voor onderzoek naar resten van de Atlantikwall. Het wordt veel geraadpleegd. Er mag vanuit worden gegaan dat het BRV rond de 95% van wat er toen lag heeft aangetroffen en geïnventariseerd (mondelijke mededeling Jeroen Rijpsma, 2023). Overigens is het kaartmateriaal dat zich in het BRV bevindt niet goed genoeg voor nauwkeurig onderzoek ter plaatse.

Buiten het stedelijk gebied, in de duinen en/of natuurgebieden bleven veel resten liggen als stille getuigen aan de bezettingsjaren en bijvoorbeeld de Puimruimingsregeling was hier niet van kracht.

Bunkers en andere bouwwerken die op gronden van particulieren lagen, werden na enige juridisch gesteggel aangemerkt als eigendom van diezelfde particulieren. Velen lieten ze staan en besloten om ze voor andere, eigen doeleinden te gebruiken zoals opslagruimte of paardenstal. Ook feestbunkers en hangplekken voor avontuurlijke jongeren waren niet ongebruikelijk.

Wellicht de meest opmerkelijk vorm van ander gebruik was het in de jaren 1950 inrichten als vakantiehuisje, terwijl ook gebruik als noodwoning voorkwam, waarvan in Zeeland en Noord-Holland voorbeelden bekend zijn. Beide functies komen intussen nauwelijks meer voor, waarbij het Kostverlorenpark in Zandvoort een opvallende uitzondering vormt.

In de Koude Oorlog kregen sommige Atlantikwallcomplexen een tweede leven in dienst van Defensie. Het complex Rijksdorp in Wassenaar fungeerde bijvoorbeeld als verbindingscentrum voor de koninklijke

Afb. 5 Onder het zand weggewerkte bunkers in de Kennemerduinen

Afb. 6 Een vergraven duin of 'Steilhang' nabij IJmuiden

luchtmacht. In oorlogstijd zou de "Oorlogsstaf van de Luchtmacht" alle andere beschikbare bunkers in gebruik nemen. Op het Vinetaduin in Hoek van Holland verrees een enorme antenne-installatie op een Duitse bunker, een zogenaamde troposcatter. Deze gelaagdheid in gebruik verdient meer aandacht dan tot op heden het geval is.

Grote delen van de duinen waren of zijn later in bezit gekomen van natuurbeheerders: Natuurmonumenten, Staatsbosbeheer, Zuidhollands Landschap, Landschap Noord-Holland en de waterleidingbedrijven Dunea en PWN. Zij zagen zich geconfronteerd met een flinke hoeveelheid bouwwerken die vaak tegen wil en dank in hun bezit waren gekomen. In later tijd, zoals met het oprichten van Nationaal Park Zuid-Kennemerland breidde dat bezit zich uit.

Uiteindelijk is een substantieel deel van de bunkers en bijhorende sporen alsnog gesloopt of onder het zand weggerukt, wat verschilde per beheerder.

Natuurmonumenten was bijvoorbeeld terughoudend vanwege de verstoring van de natuurgebieden. De overgebleven bunkers bleven liggen of verzakten en raakten overstoven, zo lang ze niemand in de weg lagen. Na verloop van tijd werden de bunkers 'ontdekt' als overwinteringsplek door vleermuizen. Op het beton vestigden zich -soms zeldzame- korstmossen en overwoekering door bomen en struiken van tankmuren kwam veel voor. Terugkijkend wordt deze vorm van behoud aangeduid met de Engelse term *Preservation by neglect*. Sloop werd vanuit het oogpunt van verstoring van aanwezig natuurwaarden ook steeds minder wenselijk geacht.

Zoals intussen duidelijk mag zijn, bestond de Atlantikwall uit veel meer onderdelen dan bunkers. Het was een

systeem van bouwwerken, landschappelijke aanpassingen en achter- en onderliggende infrastructuur. Zo maakten tal van lichtere constructies als bakstenen manschappenverblijven en barakken, tankgrachten en tankmuren en betonnen wegen er deel van uit. Net als bij de bunkers het geval was, kwamen veel van dergelijke bouwwerken en gebouwtjes in bezit van particulieren die er van alles mee deden. Sloop en verwaarlozing kwamen veelvuldig voor. De bouwkundige kwaliteit van de bouwwerken was in de regel niet zo hoog zodat verwaarlozing na enkele jaren haast vanzelf leidde tot ineenstorting en uiteindelijke sloop. Met minder in het oog springende resten van de Atlantikwall als militaire wegen, loopgraven of zogenaamde 'Steilhänge' - dat zijn vergraven duinen - , werd weinig tot niets gedaan.

Dergelijke 'zachte' sporen vormen samen met de bunkercomplexen een militair landschap, die ook vervaagden of vergingen. Hetzelfde gold voor de binnenkant van veel bouwwerken. Soldaten hadden daar uit verving vaak tekeningen aangebracht. Deze hebben de tand des tijds niet zo goed doorstaan, terwijl ze wel deel uitmaken van het verhaal van de Atlantikwall.

Resten als tankgrachten en muren bleken taaier.

Praktisch nut hadden de muren niet en zolang ze niet in de weg lagen gebeurde er niets mee. Ze raakten na verloop van tijd overgroeid. Voor tankgrachten gold hetzelfde, hoewel er daarvan ook veel zijn gedempt. In beschermde duingebieden zijn ze na verloop van tijd onderdeel geworden van de aanwezige natuur, al dan niet in vergraven vorm. In het Haagse Wederopbouwplan voor de Atlantikwallzone van Dudok is een parkway ontworpen die min of meer de loop van de tankgracht volgt. Overigens zijn de overige aanwezige onderdelen van de Atlantikwall aldaar wel opgeruimd.

Afb. 7 Een tetraëderkop is hergebruikt als straatnaambord in Castricum

Het slopen of wegwerken onder het zand ging door tot in de jaren 1980 en sporadisch nog daarna. Kustverdediging (vanaf de jaren 1950) en natuurherstel (veelal na 1980) waren veelal de aanleiding om alsnog over te gaan tot opruimen. Aandacht voor de erfgoedwaarden van de Atlantikwall of inspelen op kansen voor recreatie en toerisme waren tot ver in de jaren 1990 niet of nauwelijks aanwezig.

Dit was misschien ook niet zo vreemd. De bunkers werden geassocieerd met de bezetter en werden als ‘besmet’ of omstreden erfgoed (Engels: ‘*contested heritage*’) gezien. Veel mensen hadden de bezetting aan den lijve ondervonden, of hadden zelfs voor de aanleg van de Atlantikwall huis en haard moeten verlaten. Ook het (moeten) meewerken van lokale aannemers aan de bouw van verdedigingswerken maakte dit alles extra beladen. De Atlantikwall was kortom iets waaraan niet te veel aandacht moest worden besteed. De enkele bunkerliefhebber die er was beoefende in stilte zijn hobby.

1945-1990 samengevat

- Er was sprake van een praktische omgang in de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog: benutten wat voorhanden was en hergebruik van materiaal na sloop.
- Nadien bleven de Atlantikwallresten een zichtbare en pijnlijke herinnering aan de bezettingsjaren. Er was (begrijpelijk) niet of nauwelijks belangstelling voor de resten van de Atlantikwall. De focus bleef gericht op sloop en/of het wegwerken van sporen van het verleden.
 - Hergebruik op velerlei manieren van bouwwerken door particulieren bleef doorgaan, zoals feestbunker, champignonkwekerij, betonfabriek etc.
 - In natuurgebieden nam de natuur langzaam bezit van de resten.

Na 1990: Kentering, gevolgd door toegenomen belangstelling

De pijnlijkste herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog begonnen vanaf de jaren 1990 te slijten. Daarmee veranderde ook de omgang met de fysieke sporen van de oorlog. De Atlantikwall werd meer en meer gezien als een herinnering aan een verschrikkelijke periode in de Europese geschiedenis, waar aandacht aan moest worden besteed vanuit de overtuiging ‘dit nooit meer’. In Frankrijk was het toerisme naar de landingsstranden in Normandië in die tijd al stevig ontwikkeld. Weliswaar wordt daar vooral het verhaal van de overwinnaars verteld, maar de fysieke sporen van de Atlantikwall spelen daarin een prominente rol. Ook in ons land begonnen meerdere partijen oog te krijgen voor de erfgoed- en herinneringswaarden van de bunkers. Het werk van pioniers als Rudi Rolf en de inzet van bijvoorbeeld de Stichting Menno van Coehoorn was hierbij van belang¹⁷, waarbij het zeker in de begintijd veel om bunkertypes ging.

Ook kwam er meer in het algemeen, mede vanwege de uitvoering van het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) en het daaropvolgende Monumenten Selectie Project (MSP) in de jaren 1990 – die zich richtten op de inventarisatie en bescherming van de zogeheten jongere stedenbouw en architectuur uit de periode 1850-1940 – meer aandacht voor recent cultureel erfgoed. Al spoedig kwam daar ook de eerste interesse voor de Wederopbouwperiode (1940-1965) bij. Bescherming van resten van de Atlantikwall was politiek gezien echter nog een brug te ver. Een voorstel vanuit het ambtelijk apparaat van Noord-Holland om delen van de Atlantikwall tot provinciaal monument aan te wijzen, werd in de jaren 1980 door de provinciale politiek afgewezen.

In de jaren negentig ontstond een overleg vanuit de toenmalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg met de provincies Fryslân, Noord-Holland, Zuid-Holland, Zeeland, de gemeenten Den Haag en Rotterdam en de Stichting Menno van Coehoorn. Door het ontbreken van een overkoepelende visie, gericht beleid en bijpassende instrumenten, kwam dit niet verder dan inventariseren en agenderen en onderlinge afstemming. Deze visie heeft mede tot doel dit nu wel voor elkaar te krijgen.

Veel bunkers waren in de loop van de tijd ontdekt door vleermuizen als veilige overwinterings- en overnach-

¹⁷ Stichting Menno van Coehoorn, een vrijwilligersorganisatie die zich inzet voor het behoud van historische vestingwerken. Zie www.coehoorn.nl

Afb. 8 Vleermuisbunker in de Festung IJmuiden

tingsplek. Terreinbeheerders gingen daarop veel bunkers speciaal voor dat doel inrichten en verder afsluiten voor het publiek – voor zover deze dat al niet waren. Naast deze onvoorziene nieuwe functie van de bunkers groeide ook de belangstelling voor bunkers in bezit bij terreinbeheerders.

Soms kregen particuliere ‘bunkerclubs’ toestemming om de bunkers te betreden, maar even zo vaak werden ze illegaal betreden. De binnenkant van die bunkers werd daarbij nogal eens gestript. Langzamerhand kregen de terreinbeheerders meer oog voor de erfgoedwaarde van de Atlantikwallresten in hun bezit. Meer en meer werden bunkers opengesteld op vaste tijdstippen en kregen ze een museale bestemming. Er ontstond met andere woorden aandacht voor de erfgoedwaarde van de resten van de Atlantikwall.

Vanaf de jaren 1990 was ook sprake van een toenemende belangstelling voor militair erfgoed bij het grotere publiek. De aandacht richtte zich in eerste instantie vooral op Nederlandse militair erfgoed als de Stelling van Amsterdam, terwijl individuele bunkers langzaam ‘ontdekt’ werden. Als gevolg van de toenemende belangstelling, werden eigenaren zich meer bewust van de erfgoedwaarde van de resten van de Atlantikwall. Enkele bunker(ensembles) genieten intussen rijksbescherming

(zie deel III). In het verlengde hiervan is ook het onderzoek naar de Atlantikwall toegenomen. Dit uitte zich ook in een toenemende stroom publicaties, tentoonstellingen en films/documentaires over de Atlantikwall. Het schaalniveau waarop onderzoek werd gedaan verschilde: van hoog over tot heel gedetailleerd naar inrichting per bunker.

Van een overkoepelende aanpak voor de omgang met de complexen of van overheidsregie was niet of nauwelijks sprake. Het bleef vooral een lokaal initiatief, zonder duidelijke afstemming. Deze beperkte focus op alleen de betonnen resten en complexen, zonder goede context en samenhang van het systeem van de gehele linie is intussen een punt van aandacht. Dit geldt ook voor de tot nu toe geringe belangstelling voor het gelaagde gebruik van de resten van de Atlantikwall, met name het gebruik in de Koude Oorlog.

Na 1990 samengevat

- Toegenomen belangstelling voor de Atlantikwall na 1990. De vraag om resten zichtbaar en beleefbaar te maken kwam op, met daarbij aandacht voor het verhaal van de bezetting. De nadruk kwam te liggen op wat ‘herinneringserfgoed’ wordt genoemd. Het beladen karakter bleef bestaan, maar werd als minder scherp ervaren.

- Keerzijde van de toegenomen belangstelling, was illegale betreding, vernieling en schatgraving van de bunkers.
- Voortgaand hergebruik met een breed scala aan functies, maar nu ook musealisering. Complexen werden geadopteerd door bunkerstichtingen die het beheer overnamen en er in toenemende mate lokale bunkermusea in vestigden. De nadruk ligt daarbij logischerwijs op de periode 1940-1945, terwijl de naoorlogse periode er bekaaid vanaf komt.
- In natuurgebieden werden vleermuizenbunkers speciaal ingericht en werd bezoek mogelijk onder bepaalde voorwaarden. Ook hier was sprake van een zekere mate van musealisering, zolang die niet storend voor de natuurwaarden was.
- Enorme toename van onderzoek naar de Atlantikwall, maar nog te weinig oog voor het systeem. Kennis rondom gelaagd gebruik van de Atlantikwall blijft nog wel achter.
- Enkele objecten werden aangewezen als rijksmonument.

Bewuste omgang met beladen erfgoed

De toegenomen belangstelling voor de Atlantikwall en de andere omgang met en houding ten aanzien van dit erfgoed, noopte ook de overheid om zich er anders toe te verhouden. Het feitelijke beleid tot de jaren '90 van de vorige eeuw bestond uit sloop of wegwerken. Er was vrijwel geen belangstelling voor mogelijke erfgoedwaarden. Dit werd vooral ingegeven door de herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog. Met het wegvalen van ooggetuigen van de oorlog ontstond bij de naoorlogse generatie behoefte is op zoek te gaan naar tastbare sporen uit die tijd. Daarbij trekken juist de weggewerkte of dichtgemetselde bunkers, verborgen in het landschap, mensen nog meer aan om zelf op onderzoek uit te gaan ("bunkergravers"). De belangstelling voor de tastbare resten van de Atlantikwall nam daarmee toe vanaf ongeveer 1990.

De verhoogde interesse in en veranderende houding ten opzichte van de Atlantikwall was een autonome ontwikkeling, die van onderaf heeft plaatsgevonden. Er was vrijwel geen sprake van een door een (rijks)overheid gestuurde ontwikkeling. Wel hebben gemeenten lokale musea op veel plekken een steuntje in de rug gegeven, maar daar bleef het in de regel bij. De hoeveelheid bunkers die opengesteld is op initiatief van lokale 'bunkerstichtingen', al dan niet in samenwerking met terreinbeheerders, is flink toegenomen. Bunkermusea vormen zo een aantrekkelijke plek om eens te bezoeken op een regenachtige dag.

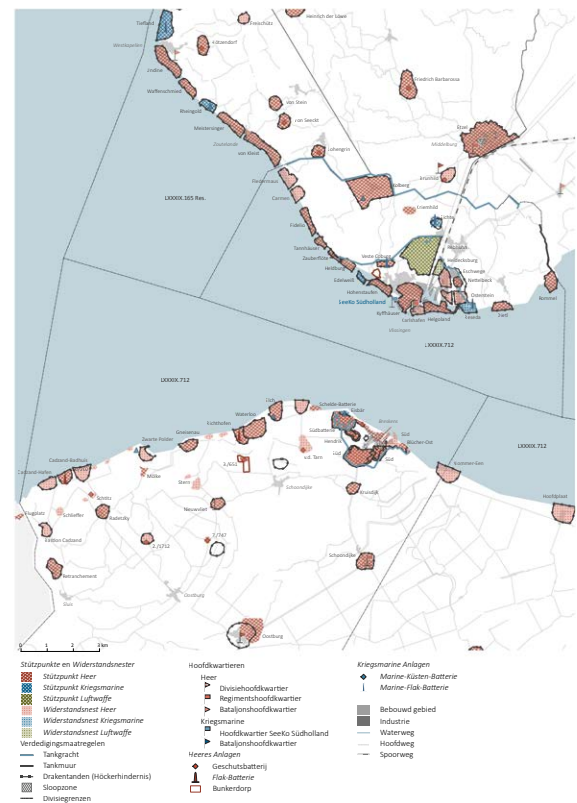
Het onderwerp Atlantikwall bleef hierbij beladen. Maar door het toenemen van de historische afstand is het omstreken of pijnlijke karakter gaan slijten. Dit heeft plaatsgemaakt voor een bewuste omgang met dit erfgoed. De fascinatie voor de Tweede Wereldoorlog die al decennia bestaat en die vooral het verhaal van de overwinnaars vertelde, heeft zich daarnaast verbreed. Er is ook aandacht voor het alledaagse leven tijdens de bezetting en de betekenis van de Atlantikwall voor de bewoners van de kustgebieden. Tegelijk is men zich bewust uit welke ideologie de Atlantikwall voortkwam en wordt gewezen op de verschrikkingen waar deze voor stond, zoals genocide en het bezetten van onafhankelijke landen in grote delen van Europa.

Het is in dit tijdgericht dat de nu voorliggende visie is opgesteld en we de blik richten naar het hier en nu. Allereerst staan we stil bij de huidige omgang met de resten van Atlantikwall op het gebied van erfgoedzorg en kennis.

Monumentale waarden

Tussen 1996 en 2019 zijn in totaal 29 objecten uit de Atlantikwall tot rijksmonument benoemd¹⁸, voortvloeiend uit de Erfgoedwet of de voorganger de Monumentenwet 1988. Dit vond voornamelijk plaats naar aanleiding van losse aanwijzingsverzoeken die werden afgezet naar beleid van destijds. In de beschrijvingen is daarbij niet altijd aandacht voor het gebruik van de objecten in de Koude Oorlog. Aandacht voor eventueel aanwezige beschilderingen is er overigens wel in de aanwijzing geweest. Sinds ongeveer het begin van deze eeuw worden nieuwe rijksmonumenten sporadisch aangewezen en dan meestal als uitvloeisel van een aanwijzingsprogramma. Rond de Atlantikwall is geen

¹⁸ In het monumentregister komen 30 treffers tevoorschijn onder de zoekterm 'Atlantikwall'. Eén betreft een Nederlands verdedigingswerk dat door de Duitse bezetter in de Atlantikwall is geïncorporeerd. Onder de andere 29 vallen enkele complexen die meerdere objecten bevatten. Complexnummer 529327 - Landfront Vlissingen bestaat bijvoorbeeld uit in totaal 65 objecten. Andere complexen zijn kleiner / complex 529364 - Katwijk 7 objecten / complex 529376 - Clingendael, slechts 1: de Commandobunker). Overigens zijn er uit de periode 1940-1945 meerdere door de Duitse bezetter gebouwde complexen aangewezen als rijksmonument die niet in deze lijst staan zoals vliegveld Deelen.

Afb. 9 Atlantikwall rond de Westerschelde

eigen programma opgezet en zijn ook niet alle voorgestelde objecten op de lijst gekomen.¹⁹ Op de vorige pagina staat een kaart met een overzicht waar deze precies liggen. Hiertoe behoort onder meer de Commandobunker Clingendael in Wassenaar. Voorts is door het Rijk rond 2015 als zogenaamd Wederopbouwgebied van Nationaal Belang de 'Strook Atlantikwall' in zowel Den Haag als in Katwijk aangemerkt, waar via bestuurlijke afspraken ingezet is op het behoud van dit erfgoed. Deze afspraken zijn eind 2024 geëvalueerd op hun effectiviteit en doorwerking in beleid. Voor de omgang met de Atlantikwall in de toekomst zouden de uitkomsten inspiratie kunnen bieden.

Enkele gemeenten zijn bezig met een actieve omgang rondom de Atlantikwall. Zo zijn Bloemendaal, Den Haag en Rotterdam intussen overgegaan om enkele ensembles aan te wijzen als gemeentelijk monument. Bloemendaal besloot in 2022 om vijftien gebieden, structuren en één object te beschermen, inclusief de 'zachte' sporen, wat nieuw was. Den Haag wees al in 1996 zeventien bunkers en zes complexen aan als gemeentelijk monument.²⁰ In Hoek van Holland (gemeente Rotterdam) was de voorgenomen sloop van Het Jagershuis aan de Badweg aanleiding om in 2020 tot voorbescherming en uiteindelijke aanwijzing over te gaan.

Naast rijksbescherming zien we dus dat ook op gemeentelijk niveau de eerste stappen gezet zijn. Op gemeentelijk niveau is verder nog weinig sprake van een erfgoedbeleid dat is afgestemd op de Atlantikwall. Tot nu toe zijn gemeenten niet toegekomen aan een visie op beheer van dit soort monumenten. Bijvoorbeeld de gemeente Castricum gaf dit in gesprekken aan. De daar liggende delen van een tankmuur -geen monument- zijn karakteristiek, maar men is zoekend naar hoe ermee om te gaan. Het beheer ligt bij meerdere eigenaren en ieder heeft daar zijn ideeën bij. Hier ligt een opgave, waar we in Deel III nader op ingaan.

Op provinciaal niveau is het beeld wisselend. Zuid-Holland heeft een eigen *Erfgoedlijn Atlantikwall* opgezet, waarover verderop meer. Zeeland zet sinds enkele jaren in op het verhaal rondom de Slag om de Schelde (1944). In de overige kustprovincies wordt in toenemende mate aandacht aan de Atlantikwall besteed. In de Leidraad Landschap & Cultuurhistorie uit 2018 van de provincie Noord-Holland wordt benutting van de resten van de Atlantikwall tweemaal expliciet genoemd bij ambities en ontwikkelingsprincipes voor de provinciale structuur

Noordzeekust.²¹ Dit betekent dat deze een verzwaarde status hebben in de belangenafweging door gemeenten bij ruimtelijke ontwikkelingen.

Stand van zaken rondom kennis

In de gesprekken die zijn gevoerd in het veld voorafgaand aan de totstandkoming van deze visie, werd het onderwerp kennisdeling meerdere keren genoemd, ook in relatie tot gemeentelijk beleid.

Naar de totstandkoming van de Atlantikwall en de ontwikkeling ervan is in de afgelopen jaren veel nieuw en goed onderzoek gedaan door meerdere personen en organisaties. Het al eerdergenoemde 'bunkerarchief' blijkt daarvoor een goede ingang te zijn. Daarnaast is in Duitse en Engelse archieven heel veel informatie beschikbaar, bijvoorbeeld in de vorm van kaarten, die in toenemende mate gevonden wordt door onderzoekers uit Nederland. Op basis van uitgevoerd archiefonderzoek komen steeds meer publicaties beschikbaar over de Atlantikwall die het geïnteresseerde publiek bereiken, zoals de meermaals genoemde *Atlantikwall Atlas*.

Er lijkt dus geen sprake van een tekort aan bronnen, maar vooral van het ontbreken van overzicht en synthese. Voor beginnende onderzoekers en beleidsmakers bestaat het gevaar dat zij door de bomen het bos niet meer zien. Op lokaal niveau is de benodigde informatie dan weer niet altijd volledig en toegankelijk voor onderzoekers. Tegelijk kunnen we constateren dat de focus vaak ligt op alleen de betonnen resten en complexen, zonder goede context en ruimtelijke samenhang van het systeem van de gehele linie, die uit veel meer onderdelen bestond dan de in het oog springende bunkers. De al genoemde 'zachte sporen' als loopgraven en *Steilhänge* of de bakstenen manschappenverblijven maken er net zo goed deel van uit. Dit is intussen een punt van aandacht, waar we in Deel III op in zullen gaan.

Voorbeelden van omgang met de Atlantikwall

Er zijn de laatste tien jaar meerdere succesvolle en gecoördineerde' initiatieven opgezet en uitgevoerd rondom behoud en openstelling van resten van de Atlantikwall. Enkele daarvan verdienen de aandacht, zonder daarbij andere tekort te doen. Ten eerste de zogenaamde Erfgoedlijnen van de provincie Zuid-Holland. Sinds 2013 zijn vanuit het gebiedsgericht denken

¹⁹ Een lijst met mogelijk aan te wijzen objecten en complexen stond in het rapport 'Zand Erover' uit 2005, die door gezamenlijke erfgoedorganisaties was opgesteld. Deze lijst en een gelijksoortige lijst uit 2010 leidde niet tot extra nieuwe aanwijzingen, noch tot nieuw beleid.

²⁰ <https://www.atlantikwallmuseum.nl/nl/atlantikwall/>

²¹ <https://leidraadlc.noord-holland.nl/structuren/noordzeekust/>

Afb. 11 Noarderleegh, één van de herstelde objecten uit het project Atlantikwall Wadden

erfgoedlijnen ontwikkeld. Dit zijn zeven geografische lijnen met een gezamenlijk verhaal over de geschiedenis van Zuid-Holland. Eén van die lijnen betreft de Atlantikwall. Binnen elke erfgoedlijn werken de deelnemers, zowel overheden als particuliere organisaties, aan een gezamenlijke ambitie met als doel om de geschiedenis van het landschap en het erfgoed daarbinnen nog beter zichtbaar en beleefbaar te maken. Onderdeel van de erfgoedlijn is een subsidieprogramma. In de loop der jaren zijn veel lokale initiatieven gesubsidieerd, zoals Bunkerdagen en het boek *Atlantikwall in Kaart*. Er is een levendige community van belangstellenden ontstaan, die meermaals per jaar samenkomt en ervaringen uitwisselt.

Ten tweede het Atlantikwall-Waddengebied project dat met een subsidie van Waddenfonds is uitgevoerd tussen 2012 en 2021. Dit project – één verhaal met tien locaties – was gericht op het verbinden en herstellen van het versnipperde en verwaarloosde oorlogserfgoed in het Waddenzeegebied: zes voormalige Duitse bunkers uit de Tweede Wereldoorlog zijn opengesteld en toegankelijk gemaakt voor publiek en er is een samenhangend toeristisch product ontwikkeld. Onderdeel was ook de restauratie van een voormalig administratief gebouw van de Atlantikwall uit 1942 in Den Helder, waar sindsdien het Atlantikwall Centrum is gevestigd. Naast de opgeknapte locaties is de samenwerking en afstemming tussen partijen goed gelukt.²²

Het derde voorbeeld betreft het onderzoeksproject *Oorlog in Arcadië*, over kastelen, buitenplaatsen en landgoederen in de Tweede Wereldoorlog. Dit onderzoek heeft een landelijke scope en brengt in detail in beeld op welke wijze kastelen, buitenplaatsen en historische land-

goederen een rol hebben gespeeld in de Tweede Wereldoorlog en wat de invloed van de oorlog tot op heden is op dit erfgoed. Daarbij wordt een interdisciplinaire benadering gehanteerd met inhoudelijke aandacht voor de impact die de oorlog had op gebouwen, bewoners, het landschap en de gemeenschap daaromheen, geplaatst in een breder politiek-maatschappelijk kader. Veel buitenplaatsen en landgoederen in de duinen en binnenduinstrand waren door de Duitse bezetter geconfisqueerd en speelden een rol in (commandostructuur van) de Atlantikwall.

Tenslotte is nogmaals gemeld dat de gemeenten Bloemendaal, Den Haag en Rotterdam zijn overgegaan tot het aanwijzen van verschillende objecten, gebieden en structuren van de Atlantikwall tot gemeentelijk monumenten.

Particuliere eigenaren, in het bijzonder terreinbeheerders

Het eigendom van de resten van de Atlantikwall is heel versnipperd. Naast overheden zijn er tal van particulieren die één of meerdere bouwwerken bezitten, variërend van een kleine schuur tot een enorme bunker in de achtertuin. In principe staat het de eigenaren vrij om te doen wat men wil met het eigendom als het object geen bijzondere status heeft, zoals gemeentelijk of rijksmonument. Zoals geconstateerd, zijn en worden bouwwerken voor allerlei doeleinden gebruikt. Voor zover bekend is er geen eenduidig beleid vanuit gemeenten voor de omgang. Sloop en/of aanbouw aan bunkers komt nog steeds voor, zij het in afnemende mate. In het onderdeel FARO komen we hier op terug.

²² Zie www.atlantikwall-wadden.nl

Afb. 12 Een vrijgestoven basement van een zoeklicht in de duinen bij Bloemendaal

Terreinbeheerders (TBO's) zoals Staatsbosbeheer, Natuurmonumenten, de provinciale waterwinmaatschappijen als PWN en Dunea en de provinciale landschappen hebben een bijzondere rol in de omgang met de Atlantikwall. Zij beheren het overgrote deel van de Nederlandse duinen als Natura 2000-gebied en zijn daarnaast de grootste eigenaren van objecten en complexen van de Atlantikwall. Dit varieert van betonnen geschutsofstellingen en complexen, tot subtiele landschappelijke sporen als loopgraven of lichtopstellingen. Van deze bijzondere positie zijn zij zich in toenemende mate bewust. Wat begon als een ongewenste toevoeging aan het bezit, dat zo snel mogelijk werd opgeruimd of anders zo goed en zo kwaad als het kon werd weggewerkt en nauwelijks naar om gekeken werd – de term *preservation by neglect* kwam al langs -, veranderde in de loop der tijd. Met name het gegeven dat bunkers een uitstekend toevluchtsoord voor vleermuizen zijn doordat er een constante temperatuur heerst en daglicht afwezig is, maakte dat de negatieve waardering omsloeg in een positieve benadering. De term vleermuisbunker is intussen ingeburgerd. Toch worstelen TBO's met enkele kwesties.

De onverwachte ecologische functie van bunkers staat namelijk op gespannen voet met de toenemende vraag naar openstelling van bunkercomplexen bij het publiek.

Natuur- en erfgoedbeleving gaan vaak hand in hand, maar zeker niet altijd. Vleermuizen zijn gebaat bij rust gedurende de overwinteringsperiode, zodat alleen in de zomer ruimte is voor bezoek. Per bunker, of misschien beter lokaal, zou een afweging kunnen worden gemaakt, rekening houdend met zonering, aanbod, broedseizoen, overwintering en dergelijke.

Ook handhaving en de natuurwetgeving zijn dilemma's voor de TBO's. In beschermde natuur is het niet toegestaan om vrij rond te lopen of te fietsen. Bezoekers moeten op de paden blijven. Delen van natuurgebieden zijn zelfs permanent ontoegankelijk in verband met de aanwezigheid van bijvoorbeeld kwetsbare planten. Gebieden zijn echter soms zo groot en de mensen en middelen zo beperkt dat van effectieve handhaving geen sprake is. En dan speelt ook de vraag wie überhaupt verantwoordelijk is voor handhaving: de terreinbeheerder of de gemeente in kwestie? Daarover bestaat lang niet altijd duidelijkheid, terwijl intussen allerlei activiteiten plaatsvinden in de natuurgebieden die haaks staan op natuurbehoud. Toezichhouders treffen vaak illegale uitgravingen aan van bunkers of andere resten van de Atlantikwall. Opgraven is aan strikte regels verbonden en – op uitzonderingen na – niet toegestaan aan individuen. Aan de basis van het graven staat vaak een verkenning met een metaaldetector. Ook hiervoor zijn regels die niet bij iedereen bekend zijn. Door de verborgen resten van de

Afb. 13 Na afplaggen zichtbaar geworden loopgraaf in de Kennemerduinen. Intussen is dit weer dichtgestoven.

Atlantikwall te zien als archeologisch erfgoed, wat het feitelijk ook is, kan aangesloten worden bij wet- en regelgeving uit de archeologie.

Het illegaal graven was en blijft echter een probleem, onder meer omdat er online veel informatie te vinden is. Daarnaast zijn Tweede Wereldoorlogmemorabilia als helmen en kogels gewilde objecten bij verzamelaars. Op internet worden deze spullen makkelijk verhandeld. Het is echter in strijd met het UNESCO-verdrag uit 1970 over de illegale handel in cultuurgooien. Het is goed als door toenemende aandacht voor de erfgoedwaarde van de Atlantikwall, het publiek en de media beter geïnformeerd wordt over de regelgeving en begrijpt dat dit niet in het belang is van het behoud van het erfgoed, onder meer via erfgoedparticipatie. Erfgoedparticipatie waarbij vrijwilligers samen met experts aan de slag gaan kan hier een bijdrage aan leveren.

Mooi Noord-Holland heeft voorjaar 2023 een inventarisatie van overgebleven Atlantikwallresten in de gemeenten Velsen en Beverwijk uitgevoerd. Hiervoor is een GIS ontwikkeld met locaties van de resten. Op het moment dat hiervan kaarten circuleren, vinden deze vlot hun weg naar illegale schatgraverij. Om die reden worden kaarten dan ook niet openbaar gemaakt. Gemeenten kunnen met een dergelijk GIS wel actief en gericht handhaven. Overigens bevat ook de Atlas van de Atlantikwall die gelijk met deze verschijnt deze gegevens niet.

Als een terreinbeheerder besluit om Atlantikwallresten

open te stellen voor het publiek en het daarvoor nodig is dat een wandelpad moet worden aangelegd, dan kan dit niet zomaar. Natura 2000-wetgeving stelt namelijk dat elke nieuwe ontsluiting met lengte X voor plek A betekent dat elders over dezelfde lengte er paden gesloten worden. Hier kunnen recreatiewaarden met natuurwaarden botsen. Natuurbeheerders proberen echter altijd te zoeken naar een balans van natuur en cultuur.

Het tegenovergestelde kan net zo goed optreden: als een terreinbeheerder er bewust voor kiest om de strategie van *preservation by neglect* te blijven volgen kan dit leiden tot het vergaan van resten. Wat dan? Kan of mag er dan iets gebeuren? Restaureren of consolideren is al lastig, over 'begeleid laten vervallen' is voor zover bekend niet nagedacht. De RCE heeft het voornemen om hiernaar een pilotproject uit te voeren. Natuurmonumenten gaf te kennen in gesprekken daarvoor open te staan. Onderwerp van onderzoek zouden dan zowel de bouwkundige staat van objecten zijn, als onderzoek naar bijvoorbeeld aangebrachte soldatentekeningen.

Het is zaak dat hiervoor een oplossing gevonden wordt; zie verder Deel III.

Een ander aspect waar de TBO's aandacht voor vragen is wat zij ervaren als een overvraag van lokale erfgoedstichtingen om bunkers open te stellen. Als hier beleid voor wordt ontwikkeld over wat wel en niet gewenst is, kunnen zij hier eenduidig op reageren in plaats van ad hoc besluiten te moeten nemen. Landschap Noord-Holland heeft intussen een eigen 'bunkervisie' opgesteld. Dergelijke initiatieven zijn waardevol en verdienen navolging.

Omgang met de Atlantikwall in een Europese context²³

Nu de Nederlandse omgang met de Atlantikwall geschetst is, richten we de blik naar de andere Europese landen waar de Atlantikwall is aangelegd. Dit vanuit de wens om kennis en ervaringen in de omgang in Europees verband uit te wisselen met de buurlanden en zo van elkaar te leren. De Atlantikwall was het eerste voorbeeld waarbij de verdediging buiten de eigen landsgrenzen

²³ Deze paragraaf is een samenvatting van de RCE-notitie 'HET BEHEER VAN DE ATLANTIKWALL DOOR OVERHEDEN IN EUROPA' Vergelijkend onderzoek naar de rol en betrokkenheid van diverse (rijks)overheden en beheerders van het erfgoed van de Atlantikwall in Europa', door Celine Meijer en Ben de Vries, februari 2021.

werd gelegd, in dit geval van het Derde Rijk. Na de oorlog werd dit principe voortgezet: tijdens de Koude Oorlog lag de Nederlandse verdediging buiten ons eigen land: de Nederlandse militairen waren grotendeels gelegerd in Duitsland.

De Atlantikwall strekt zich uit van het noordelijkste puntje van Europa aan de Noors-Russische grens tot het zuidelijke puntje aan de Frans-Spaanse grens. Hemelsbreed een kustlijn van 6.200 kilometer; de linie zelf was ruim 5.000 km lang. Het was en is de enige kustlijn in Europa die naar het westen was gericht. Het was voor de Duitsers onmogelijk om een *aaneengesloten* Atlantische Muur te bouwen, maar dankzij de Duitse propaganda werd wel die indruk gewekt.

De Atlantikwall is een linielandschap van internationale betekenis. Over behoud en bescherming van de Atlantikwall-relicten wordt door diverse overheden in de landen verschillend gedacht en gehandeld. Dat blijkt allereerst uit de per land sterk uiteenlopende aantallen overgebleven objecten en ensembles. Dit is gerelateerd aan de vele naoorlogse jaren van sloop. Onderzoek door de RCE uit 2021 naar omgang in zeven landen leidde tot vijf conclusies en een aanbeveling.

1. *Bescherming*

Er is ongeveer 1,5% door de overheden beschermd als nationaal monument met inventarisnummer. Overheden in de zeven Atlantikwall-landen stellen zich terughoudend op bij de aanwijzing tot rijksmonument en laten de bescherming veelal over aan de lokale en regionale instellingen. De rol van de overheden is vaak onduidelijk omdat er in algemene zin geen sprake is van rijksbeleid.

2. *Rol centrale overheid*

De overheden spelen een verschillende rol in de waardering van de Atlantikwall-relicten op eigen bodem. Deze rol kan actief of passief zijn, nationaal of decentraal (regionaal, lokaal). Op de Kanaaleilanden liggen de eigendomsrechten ingewikkeld. Atlantikwall-musea zijn vaak in handen van lokale stichtingen.

3. *Eigendom*

In België zijn de meeste relicten in handen van de Rijksoverheid of provincie, terwijl in Frankrijk veel in particulier bezit is en de erfgoedbeleidsuitvoering op lokaal niveau (gemeenteniveau) is belegd. In Noorwegen wordt veel beheerd door defensie. Op de Kanaaleilanden is er een mix van eigendomsrelaties. In Duitsland zijn de deelstaten eigenaar en eindverantwoordelijk.

4. *Hergebruik*

Het meest voorkomend hergebruik van Atlantikwall-bunkercomplexen is als museum. Over de landen verspreid zijn er 63 musea gerelateerd aan de Atlantikwall, waarvan 25 in Frankrijk en dertien op de Kanaaleilanden. Deze musea zijn in het algemeen particulier. Daarnaast blijkt dat gezien hun ligging in de natuur veel Atlantikwall-sites zich goed lenen voor wandel- en fietsexcursies.

De kolossale bunkers zijn daarnaast veel in gebruik als distributiecentrum, fabriek en zelfs culturele centra.

5. *Zichtbaarheid, (kunst)educatie en kennisverwerving*

De afgelopen decennia zijn veel regionale publicaties verschenen over de bunkers in eigen streek, evenals de oprichting van lokale bunkermusea en stichtingen. Dit heeft de belangstelling voor de Atlantikwall vergroot bij zowel publiek als overheden. De jaarlijkse Bunkerdag die de Stichting Europees Erfgoed Atlantikwall (SEEA) organiseert, heeft in 2018 geleid tot de eerste European Bunker Day, een initiatief van Atlantikwall Europe (AWE). Ook kunstenaars manifesteren zich en proberen de zichtbaarheid van de Atlantikwall te vergroten. Daarnaast is er groeiende waardering van de Atlantikwall in de verschillende Atlantikwall-landen, vooral ook in kader van oorlogstoerisme en de instandhouding van de herinnering aan WOII. Wat dat laatste betreft kunnen we concluderen dat de gebieden waarin zich restanten van de Atlantikwall bevinden inmiddels herinneringslandschappen aan het worden zijn, waarbij het belangrijk is een balans te bewaren tussen herdenken/herinneren en beleving.

Als aanbeveling geldt dat bij een zo grote internationale structuur als de Atlantikwall het voor de hand ligt als landen (verder) gaan samenwerken op het gebied van kennisdeling, omgang, aandacht voor het gelaagde gebruik en eventueel bescherming. Voor het laatste geldt daarbij dat nationale juridische contexten kunnen leiden tot verschillende uitkomsten. Het samen formuleren van inhoudelijke criteria zou de afstemming helpen. Op die manier worden *good practices* en kennis uitgewisseld, wat in het geval van dergelijk *shared heritage* alleen maar winst is. Tegelijk leidt het ertoe dat 'buitenlands' militair erfgoed in Nederland wordt beschermd, net zo goed als dat Nederlands militair erfgoed uit bijvoorbeeld de Koude Oorlog in het buitenland wordt beschermd. Tenslotte geven we in een tabel – ook afkomstig uit de RCE-notitie – weer hoeveel *Ständige Bauten* bouwwerken

Tabel 1 Aantallen Ständige Bauten uit de Atlantikwall per land, gebouwd en overgebleven.

	Aantal afgebouwde Ständige bau (St.) volgens Rolf/ Sakkers, Smid, Neisingh (2021)	Anno 2020 aanwezige Ständige bau	% Ständige bau 2020
Frankrijk	6.690	3.000	52
Nederland	2.020	1.000	17
Denemarken	1.755	1.000	17
België	718	80	2
Kanaaleilanden (UK)	441	400	7
Noorwegen	847	300	5
Duitsland	273	10	0
Totaal	12.744	5.790	100

er overgebleven zijn van de Atlantikwall per land. De gebouwde aantallen (semi-)permanente bouwwerken en bunkers (*Ständige Bauten*; St.) zijn echter niet altijd eenduidig, niet coherent en multi-interpretabel. Inhoudelijke discussies worden hierdoor ook soms bemoeilijkt. Aantallen variëren van ruim 12.000 tot ruim 16.000, waarvan er tegenwoordig 5.790 zijn overgebleven.

Nota bene: de duizenden bakstenen bouwwerken die nabij de St. zijn aangelegd zijn niet meegenomen in dit overzicht!

De tabel geeft alleen inzicht in de aantallen. Het zou goed zijn als er ook inzicht komt in de kwaliteit van de objecten, in de hoeveelheid niet-*Ständige Bauten* en de al vaker gememoreerde zachte landschappelijke sporen. Voor zover bekend ontbreken deze overzichten.

De visie zal met de buurlanden gedeeld worden en hun wordt gevraagd om een reactie. Op termijn zal nauwere samenwerking met deze landen verder ontwikkeld worden. Dat betreft zowel samenwerking tussen overheden als tussen private partijen. Onderzoek kan betrekking hebben op bijvoorbeeld welke rol het dagelijks bestuur – de Europese Commissie – kan spelen in het stimuleren van de herinnering en beleving van dit trans-Europese erfgoed, dat bovendien aan de basis stond van de eigen oprichtingsgeschiedenis. De Europese eenwording zou zonder de Tweede Wereldoorlog niet hebben plaatsgevonden.

Met bovenstaande conclusies in het achterhoofd, focust het vervolg van deze visie zich verder op het Nederlandse deel van de Atlantikwall.

Afb. 14 Tot speelobject omgevormde bunker in Groede

Inleiding

Overheden staan thans voor nieuwe opgaven rondom de Atlantikwall. De vraag die in dit deel van de visie centraal staat is hoe om te gaan met de resten van de Atlantikwall en welke rol het Rijk hierbij kan nemen. Dit gebeurt aan de hand van de volgende onderwerpen:

- Erfgoedbeleid: kwesties rondom instandhouding en al dan niet verdere bescherming (erfgoedwet)
- Omgang en benutting via het omgevingsbeleid (Omgevingswet) en een gebiedsgerichte, participatieve aanpak.
- Kennis en kennisdeling

Bij de genoemde onderwerpen speelt een zich steeds breder ontwikkelende definitie van het begrip erfgoed mee en wie bepaalt wat erfgoed is. Participatie is gemeengoed geworden, indachtig de beginselen van het verdrag van Faro uit 2005. Participatie is ook in de omgevingswet verankerd. Met de zogenaamde Faro-benadering sluit dit deel af.

Erfgoedbeleid en de verhouding tot de Atlantikwall

In zijn meest uitgebreide vorm bestond de Atlantikwall in ons land uit duizenden verschillende onderdelen, die een samenhangend militair systeem – een landschap -

vormden. Daarvan is een groot deel intussen verdwenen, zoals uit tabel 1 bleek.²⁴ Tegelijk zijn er nog tal van losse objecten over en is op systeem- of ensembleniveau veel herkenbaar. Het is ondoenlijk en onwenselijk om wat is overgebleven integraal te beschermen als rijks- of gemeentelijk monument. Zoals eerder gemeld, is tussen 1996 en 2019 een dertigtal objecten en complexen rijksbeschermd en hebben enkele gemeenten in de afgelopen jaren besloten objecten tot gemeentelijk monument te benoemen. Het verschijnen van deze visie, roept uiteraard vragen op om de bestaande lijst van objecten en complexen uit te breiden op grond van de Erfgoedwet. Toch doet deze visie hier geen uitspraken over. Hoe zit dat?

Kern van deze visie is een pleidooi voor zorgvuldige, integrale omgang met de overgebleven delen van dit landschap, benaderd als systeem, waarbij behoud het uitgangspunt is. Maar dat wil niet zeggen dat instandhouding via bescherming als monument het ultieme doel of strategie is. Behoud en zorgvuldige omgang kunnen ook op andere manieren bereikt worden, zoals in de volgende paragraaf uitgebreid aan de orde komt. De visie Atlantikwall is één van de onderdelen van het programma militair erfgoed van de RCE, die voortvloeit uit de Kamerbrief uit 2020 (zie noot 2). De visie richt zich op hoe de Rijksoverheid wil omgaan met de resten van de Atlantikwall in ons land. Dat bescherming dan ook

²⁴ Een onderzoek naar wat er waar verdwenen is en wat er nog resteert zou onderdeel van de lijst naar onderzoeksobjecten kunnen zijn. Het onderzoek van Mooi Noord-Holland levert hieraan ook al een bijdrage.

Afb. 15 Schnellbootbunker in IJmuiden

aandacht krijgt ligt voor de hand en de Kamerbrief erkent dit ook.

Er is voor gekozen om voor dat onderwerp een apart traject te volgen. Daarin is onderzocht welke onderdelen toegevoegd zouden kunnen worden aan de rijkslijst, omdat zij bijdragen aan meer samenhang van de losse onderdelen en het bovendien structuren en complexen omvat die destijds vergeten zijn. Dit onderzoek in opdracht van de RCE²⁵ naar de lacunes is uitgevoerd in 2023 en 2024. In het onderzoek zijn achttien objecten, complexen en systemen uit de Atlantikwall opgevoerd, variërend van de zeldzame kustbatterij Zanddijk tot de Schnellbootbasis in IJmuiden. Met deze groslijst in de hand zal een verbeterprogramma van de bestaande lijst ontwikkeld worden. De genoemde Kamerbrief, overigens mede ondertekend door de minister van Defensie, was daar helder over: *‘Met deze selectie start ik een beperkt verbeterprogramma militair erfgoed. Hierbinnen kunnen zowel nieuwe monumenten worden toegevoegd als nieuwe kennis worden toegevoegd aan bestaande aanwijzingen. Ook het afvoeren van bestaande aanwijzingen is mogelijk.’* (p. 5)

Centraal hierbij zou komen te staan dat het gaat om onderdelen die bijdragen aan een goed begrip van de samenhang en het systeem van de Atlantikwall. Kennis uit deze Visie Atlantikwall en de Atlas van de Atlantikwall kan benut worden bij het maken van keuzes.

Een ander traject dat in de Kamerbrief werd aangekondigd betreft het erfgoed van de Koude Oorlog. Daaromheen loopt thans een eigen beperkt aanwijzingsprogramma.²⁶ De Visie Atlantikwall heeft met dit traject verder geen relatie en we gaan daar niet verder op in. Wel kan in het genoemde verbeterprogramma aandacht worden besteed aan het gelaagde gebruik van de Atlantikwallresten tijdens de Koude Oorlog, bijvoorbeeld in de omschrijvingen in het monumentenregister.

Ten aanzien van aanwijzing van monumenten kan wel het volgende gemeld worden: met de eigenaren van in aanmerking komende objecten zal altijd overleg plaatsvinden. Daarnaast is overleg met andere ministeries en gemeenten noodzakelijk. Het betreft dan het Ministerie van VRO voor het omgevingsbeleid en de relatie met het Kustpact, het Ministerie van LVVN in geval van de Natuurwetgeving (Natura 2000), het Ministerie van Klimaat & Groene Groei als het gaat om de energietransitie en het Ministerie van I & W (Rijkswaterstaat) als het gaat om de wateropgave. In voorkomende gevallen

geldt dit ook voor het Ministerie van Defensie en het Rijksvastgoedbedrijf (RVB).

Nieuwe monumenten aanwijzen heeft gevolgen voor de SIM-regeling, waarover nu nog geen uitspraken te doen zijn.

In ieder geval sluit het Rijk waar mogelijk aan op wat er in het Kustpact uit 2017 is overeengekomen en in de Kustvisie uit 2014. In het Kustpact zijn de kernwaarden van de kust omschreven om te beschermen en te behouden. Ook zal de internationale context hierin meegenomen worden.

Tenslotte is het na aanwijzing van een rijksmonument aan de gemeente om hier toezicht op de houden en vergunningen af te geven. Tot nu toe ontbreekt het bij de meeste gemeenten aan een visie op beheer van dit soort monumenten, zoals in Deel II al werd geconstateerd. Het is daarom logisch, dat bij verbeterde aanwijzing aan dit aspect aandacht wordt besteed. Het Rijk gaat na hoe dit onderwerp aangepakt kan worden, onder meer omdat ook rijksbeschermd bunkers ten prooi zijn gevallen aan graffiti en het voor gemeenten niet duidelijk is wat de RCE hier van vindt.

Afb. 16 Rijen met zgn. drakentanden bij Schoorl

We komen hierbij op het punt van handhaving in geval van overtredingen. Het bekladden van objecten, het illegaal betreden van afgesloten bunkers of het doen van metaaldetectieonderzoek is moeilijk te handhaven door terreineigenaren – al hebben boswachters een BOA-bevoegdheid en kunnen zij optreden. Vooral door gebrek aan capaciteit gebeurt dit sporadisch. Gebrek aan handhavingcapaciteit geldt ook voor gemeenten. Een participatieve benadering kan behulpzaam zijn, want bewustwording van waarden weerhoudt mensen van overtredingen. De RCE gaat in overleg met alle partners in het erfgoedveld en de eigenaren van de verschillende nog aanwezige onderdelen van de Atlantikwall om dit af te stemmen.

Internationale samenwerking en overleg over dit onderwerp speelt ook bij dit onderwerp.

²⁵ R. Noorlander, 2023, Lacunes in het rijksmonumentenbestand. Onderzoek naar de Belgische Opstand, Eerste Wereldoorlog en Tweede Wereldoorlog (intern onderzoek in opdracht van de RCE).

²⁶ Zie <https://www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/militair-erfgoed/erfgoed-koude-oorlog/onderzoek-en-aanpak>

Wat gaat het Rijk doen?

Zoals aan het begin van deze paragraaf gemeld, is het uitgangspunt van deze visie het streven naar een zorgvuldige omgang van de resten van de Atlantikwall teneinde deze voor de lange termijn te behouden. De strategie die daar het meest bij past is het functioneel maken van de resten waar dat mogelijk is. En dan bij voorkeur in het licht van de ruimtelijke transitie waar Nederland voor staat. Een goede omgang kan ook en vooral bereikt worden door bewustwording over de betekenis en de waarden ervan via kennisontwikkeling en –deling. Vanuit de RCE willen wij een stevig pleidooi houden om eerst en vooral het planologisch instrumentarium in te zetten. Dit biedt mogelijkheden om grote structuren en complexen via bijvoorbeeld het gemeentelijke omgevingsplan een status toe te kennen. Ook provincies kunnen in hun omgevingsverordening regels opnemen om de Atlantikwall in hun omgevingsbeleid te borgen. Bij het maken van ontwerp- of inrichtingskeuzes kan het grote verhaal van de Atlantikwall en de plek in het grote geheel als uitgangspunt genomen worden. We gaan in de volgende paragraaf daar uitgebreider op in.

Zoals eerder geconstateerd, kunnen de onzichtbare sporen van de Atlantikwall als archeologisch en landschappelijk erfgoed worden bestempeld. Dit geldt ook voor landschapstructuren als loopgraven. Archeologie kan waardevolle informatie opleveren over de wijze van aanleg en het functioneren van de Atlantikwall.

Het graven naar sporen is aan strikte regels gebonden. Metaaldetectie is in beperkte mate toegestaan en alleen na uitdrukkelijke toestemming van de eigenaar. Vondsten die gedaan zijn met een metaaldetector moeten gemeld worden bij de minister van OCW. Het is niet toegestaan om te graven naar ondergestoven resten van de Atlantikwall. Voortgaande schatgraverij is een blijvende bedreiging die gestopt moet worden via voorlichting en effectieve handhaving.

In alle gevallen moet de bestaande wet- en regelgeving rondom archeologisch onderzoek worden gevolgd.

Gemeenten kunnen voorts een eigen verordening opstellen hieromtrent. Provinciale steunpunten kunnen hierover adviseren.

Omgevingsbeleid: relatie met transitieopgaven en recreatie

Inleiding: de inzet van het Rijk

De omgang met de resten van de Atlantikwall is de afgelopen decennia geëvolueerd van opruimwoede, verstoppen en negeren, naar dulden en herbestemming tot zingeving en tentoonstelling. De omgang bleef wel grotendeels beperkt tot het natuur- en erfgoed domein. Voor zover de Atlantikwall het ruimtelijk beleid raakte in het verleden, betrof dat vrijwel altijd het opruimen van obstakels. In een enkel geval zijn bunkers verplaatst, waarmee de context ervan verloren ging (zoals in Maasdijk of juist een nieuwe Koude Oorlogcontext kreeg, zoals verplaatste Tobruks in Rijksdorp). Van in- of aanpassing is in de regel geen sprake geweest. Dat zal vanuit het oogpunt van integrale erfgoedzorg en modern omgevingsbeleid veranderen de komende jaren, zo valt te verwachten en is ook her en der waar te nemen. Er zijn drie hoofdstrategieën denkbaar: instandhouding, ontwikkeling of ongemoeid laten. Bij elke strategie is bescherming in principe mogelijk, maar daar zet deze visie zoals hierboven uiteengezet is niet op in.

Al eerder stipten we aan dat erfgoed zich de laatste jaren meer en meer richting het omgevingsbeleid heeft bewogen. Onderdeel van deze beweging van sectoraal naar integraal is de overtuiging dat erfgoed een factor van belang kan zijn bij gebiedsgericht beleid. Erfgoed kan zelfs richtinggevend zijn ('vector') voor en inspiratie bieden bij ruimtelijke opgaven. Daarbij gaat het over meer dan behoud van bestaande intrinsieke erfgoedwaarden of het inpassen in nieuwe plannen. Het gaat ook over het zoeken naar een nieuwe passende functie. Anders gesteld: het verdient aanbeveling na te gaan of naast erfgoedwaarden de Atlantikwall ook *gebruiks-* *waarden* (of *accomodatiewaarden*, zoals het PBL dat noemde) kan hebben in het licht van de toekomstige ruimtelijke opgaven. Dit betekent dat gezocht wordt naar (hoe) een functionele inpassing van erfgoed in het licht van de transitieopgaven van de komende decennia (eruit kan zien). Functioneel in de betekenis van benutten voor de actuele ruimtelijke opgaves waarbij conservering en aanpassing van de resten zo veel mogelijk in relatie tot de nieuwe functie staat. In natuurgebieden is een vorm van zeer extensieve instandhouding of 'begeleid verval' (wat valt onder de strategie ongemoeid laten en dan uitvloeisel is van wat in het natuurbeheer 'dynamisch duinbeheer' heet) denkbaar. Volledige restauratie en

openstelling als herinnering aan de Tweede Wereldoorlog zal een uitzondering zijn.

Vanuit de RCE zijn we voorstander van een zorgvuldige én zinvolle omgang met de resten van de Atlantikwall. Waar dat kan moet getracht worden deze zo veel mogelijk in te passen en te benutten in de verschillende transitieopgaven. Deze visie beveelt een zorgvuldige, integrale omgang met de overgebleven resten aan, benaderd als systeem, waarbij behoud het uitgangspunt is. Daarvoor wordt onderling afgestemd erfgoed- én omgevingsbeleid van alle overheden aanbevolen. Verdere kennisontwikkeling over het functioneren van de Atlantikwall tijdens en na de Tweede Wereldoorlog is ook noodzakelijk. Dit betekent dat de verschillende overheidslagen en stakeholders elk vanuit hun eigen verantwoordelijkheid zich rekenschap geven van het eminente erfgoedbelang van de Atlantikwall en dit een plek geven in hun (omgevings)beleid. Behoud en (of: door)ontwikkeling van de resten van de Atlantikwall is in dat geval ook een ontwerpogave.

Zinvol houdt in dat het verhaal van de Tweede Wereldoorlog en de nazi-ideologie verteld blijft worden en wordt doorgegeven aan nieuwe generaties die de Tweede Wereldoorlog niet hebben meegemaakt en/of mensen die van niet-Nederlandse komaf zijn; zingeving mag niet vergeten worden.

Zo kan er over pakweg vijftien jaar een situatie ontstaan waarin de Atlantikwallresten herkenbaar, en zo goed mogelijk functioneel zijn ingepast, waarin en waarmee verhalen over de Tweede Wereldoorlog verteld worden en waarin ook het systeem van de Atlantikwall herkenbaar is gebleven (wat was de militaire betekenis en opzet?).

Plannen

Een voorbeeld van hoe de erfgoedsector mee wil en kan denken bij ruimtelijke opgaven is het in 2014 verschenen en al meermaals gememoreerde Masterplan Kust en Erfgoed. Deze studie gaat in de toekomstige inrichting van de Nederlandse kust. De Atlantikwall krijgt hierin veel aandacht. Zo valt onder meer te lezen: “Wij pleiten ervoor niet al te behoudend met de Atlantikwall om te gaan. Er zijn nog veel restanten aanwezig, ook onder het zand. Bovendien zijn bunkers stevige constructies die tegen een stootje kunnen en die ook vanwege de bijzondere landschappelijke situering of het uitzicht op zee geschikt zijn te maken voor bijzondere functies. We denken daarbij bijvoorbeeld aan een hotel, een restaurant, kuuroord en een klimmuur.” (p. 78). Ook wordt gepleit voor het meer herkenbaar maken van clusters van objecten, bijvoorbeeld rond de voormalige Festungen.

Ten aanzien van toekomstige benutting is niet alleen gekeken naar recreatie en beleving, maar ook naar de toekomstige ruimtelijke opgaven. De schetsen in het masterplan zijn daarmee zowel een voorbeeld van de factorbenadering rondom erfgoed als van de vectorbenadering.

De toegenomen druk op de kust leidde in 2017 tot het opstellen van het Kustpact. Dit is een convenant tussen overheden, natuurbeschermers en (recreatie)ondernemers met als doel zorgen dat de Nederlandse kust niet klakkeloos wordt volgebouwd, maar duurzaam wordt beschermd en ontwikkeld. In het Kustpact zijn afspraken

Afb. 17 Belangstellenden bij een 'bunkerexcursie' in de duinen bij IJmuiden

gemaakt om de waarden van de kust te beschermen en een goede balans te bewaken tussen bescherming én ontwikkeling van de Nederlandse kust. De vrije kust wordt dus gezien als van waarde. Dit betekent dat zorgvuldig en terughoudend moet worden omgegaan met nieuwe bebouwing of ontsluiting voor bijvoorbeeld musea. Het aantal bezoekers aan bunkermusea is namelijk de laatste tien jaar stevig toegenomen. Ze zijn vaak alleen in het weekend open of op afspraak. Natuurmonumenten meldde dat zomereexcursies naar de Atlantikwallonderdelen in Nationaal Park Zuid-Kennemerland en het Slotbos van Haamstede altijd kunnen rekenen op zeer veel belangstelling. De rondleidingen van PWN trekken steevast veel belangstellenden, Een toename van het bezoek zou in goede banen geleid moeten worden. Natuurmonumenten denkt na over een Atlantikwallroute langs bestaande wegen en paden in NP Zuid-Kennemerland.

Ruimtelijke ordening en omgevingsbeleid in relatie tot de Atlantikwall

Met de inwerkingtreding van de Omgevingswet zijn gemeenten verplicht om bij²⁷ het vaststellen van het omgevingsplan rekening te houden met het belang van het behoud van cultureel erfgoed. Tegenwoordig wordt hiervoor meer en meer de term ‘ergoedinclusief’ gebruikt. Voor de omgang met Atlantikwallresten geldt dit ook. Het noopt gemeenten tot het inventariseren en analyseren van het binnen haar grondgebied aanwezige of te verwachten cultureel erfgoed. Vervolgens dient de gemeente in het omgevingsplan beschermende regels te stellen voor cultureel erfgoed dat daarvoor in aanmerking komt. Het ligt voor de hand dat de gemeenten die resten van de Atlantikwall binnen hun grenzen hebben dit ook borgen in hun omgevingsplan, en voorafgaand daaraan op hoofdlijnen ook in hun omgevingsvisie.

Gemeenten en provincies gaven in gesprekken te kennen dat zij van het Rijk richtlijnen en kaders verwachten die ze kunnen helpen bij het ontwikkelen van eigen beleid voor de omgang met de sporen van de Atlantikwall. Dit vraagt verdere uitwerking. Het voorstel is om in 2025 een breed overleg te organiseren met rijkspartners, gemeenten, provincies en overige partijen over deze visie. De volgende stappen zijn daar ter bespreking:

- Inzetten op het ontwikkelen van richtlijnen ten aanzien van sloop, dan wel onder welke omstandigheden het

uitwissen van sporen in landschap wél voorstelbaar is.

- Inzetten op hoe met name gemeenten weten en voorkomen dát er sprake is van aantasting van de structuur. Centrale vraag daarbij moet zijn dat overheden en eigenaren moeten weten met welke sporen van de Atlantikwall -landschappelijk, gebouwd en/of archeologisch erfgoed- we waar welk verhaal willen blijven vertellen aan de toekomstige generaties. Ook hier ligt een link met het omgevingsbeleid.
- Inzet op kennisontwikkeling over het systeem van de Atlantikwall, zodat gemeenten en provincies inzicht krijgen in de eigen specifieke plek daarin. (Beleids) keuzes kunnen hiermee onderbouwd worden. *N.B. Dit komt uitgebreid terug in de paragraaf over kennis.*
- Vanuit een platform voor kennisuitwisseling over wat wel kan en wat niet kan ter plekke én in het functioneren in het grotere systeem van de Atlantikwall, kan een set voorbeeldregels ontwikkeld worden, die gemeenten en provincies kunnen overnemen. De RCE kent al een Platform Militair Erfgoed, dat hiervoor benut kan worden.

Wat de actuele opgaven betreft, gaat op dit moment in het ruimtelijk beleid alle aandacht uit naar de grote transities, zoals klimaatadaptatie in relatie tot onder meer zeespiegelstijging, versterking van de natuur en de bouw van honderdduizenden woningen. Het leidt weinig twijfel dat deze op de een of andere manier ook hun invloed hebben op de resten van de Atlantikwall. Indachtig de principes van de Omgevingswet én de overtuiging vanuit het erfgoedveld dat een factor- en/of vectorbenadering veel kansen biedt, zijn er dus volop mogelijkheden voor een integrale, gebiedsgerichte aanpak waar plaats wordt ingeruimd voor de karakteristieken van de plek. Ook in de geconstateerde vraag naar meer context en samenhang -inzicht in de werking van het systeem Atlantikwall- kan worden voorzien, zodat bij elke voorgenomen ingreep bij de kust waar resten van de Atlantikwall in het geding zijn, er op een eenduidige manier afwegingen kunnen worden gemaakt. Kennis over het systeem zou zich moeten vertalen in een beeld van de huidige structuur welke vertaald wordt in handvatten voor ontwerp en nieuwe opgaven. Dit zou kunnen via het opstellen van algemeen geldende uitgangspunten, die verder concreet worden gemaakt bij gebiedsprocessen. In plaats van ad-hoc-afwegingen wordt dan van tevoren een afwegingskader opgesteld, zoals ook gedaan is in het pilotproject van Mooi Noord-Holland rondom de Festung IJmuiden. Dit is in lijn met wat in het Masterplan Kust en Erfgoed is voorgesteld. We lopen de transities na en schetsen hoe een zorgvuldige omgang met de resten van de Atlantikwall er in het omgevingsbeleid uit kan zien.

²⁷ Op grond van de wet ruimtelijke ordening gold ook al het rekening houden met cultuurhistorie in het bestemmingsplan.

Afb. 18 Op het strand gevallen bunker bij Voornes Duin 1966

Afb. 19 Na de Watersnood van 1953 beladden bunkers bij Voornes Duin in zee

Kustversterking

Naar verwachting zal de zeespiegel de komende decennia stijgen. Hoeveel dit precies zal zijn valt lastig te zeggen. Voor de Nederlandse situatie houdt het Deltaprogramma op dit moment rekening met maximaal 1 meter in 2100.²⁸ Deze voorspelling is gebaseerd op klimaatscenario's van het KNMI uit 2014.

Om opgewassen te zijn tegen dergelijke waterstanden, ook als die maar zeer zelden optreden, moeten er de komende decennia flinke maatregelen worden genomen. Daartoe is het Hoogwaterbeschermingsprogramma (HWBP) ontwikkeld, onderdeel van het Deltaprogramma. Met name langs de Waddenkust staat een aantal projecten op stapel. Meest in het oog springend is de versterking van de Afsluitdijk – overigens geen HWBP-project. Daarbij is het beschermde Nederlandse militaire erfgoed, nadrukkelijk meegenomen en wordt er zorgvuldig mee omgegaan. Waar er Duitse toevoegingen zijn gedaan aan de Nederlandse kazematten, worden deze ook ingepast.²⁹ Het valt niet uit te sluiten dat bij uitvoering van nieuwe projecten, ook na afsluiting van het HWBP, er ingrepen langs de kust zullen plaatsvinden. Dan is het goed als daarbij de resten van de Atlantikwall op de een of andere manier een plek krijgen en er niet a priori van wordt uitgegaan dat pas met uitvoering begonnen kan worden als aanwezige resten van de Atlantikwall zijn opgeruimd. Gebiedspartijen – en het Rijk zal daar in veel gevallen er één van zijn - kunnen eerst nagaan in hoeverre de resten

ingepast kunnen worden of – en liever – in hoeverre de resten het ontwerp bepalen en richting kunnen geven. Bescherming hoeft niet aan de orde zijn, wel wordt het dan een ontwerpogave.

Natuurherstel

Naar verwachting zal de uitvoering van het Programma Natuur zijn invloed hebben op de kust. Vrijwel alle duinen in ons land zijn beschermd als Natura 2000-gebied. De komende jaren zal veel geld geïnvesteerd worden om de staat van de Nederlandse natuur op te krikken. De ambitie van het Rijk is robuuste, veerkrachtige natuur die tegen een stootje kan. Er zal langs twee sporen meer inzet gepleegd moeten worden op een mix van maatregelen als natuuroitbreiding, verbinden van natuur, inrichting en verbetering van de hydrologie. Voor zover dit in de duinen plaats zal vinden, kan dit ook gevolgen voor de resten van de Atlantikwall hebben. Het is goed daar nu al oog voor te hebben en bij de uitvoering te wijzen op de erfgoedwaarden, waaronder dus nadrukkelijk ook de archeologische waarden en zachte sporen van de Atlantikwall. In de waterwingebieden, die ook een Natura 2000-status hebben zal naar verwachting de ruimtelijke impact gering zijn. Langs de Hollandse kust betreffen dit Meijendel (Den Haag-Wassenaar), de Amsterdamse Waterleidingduinen (Zandvoort), het Nationaal Park Zuid-Kennemerland en het Noordhollands Duinreservaat PWN (Beverwijk-Heemskerk-Castricum).

Tegelijk en in relatie daarmee staat de landbouw voor een grote opgave om de hoeveelheid stikstof die uitgestoten wordt terug te dringen, zodat de staat van de beschermde natuurgebieden in ons land omhoog gaat. De ruimtelijke gevolgen van de landbouwtransitie voor de Atlantikwall zullen naar verwachting meevallen omdat het zich concentreert op de agrarische gebieden, waar

²⁸ Kennisprogramma Zeespiegelstijging, ministerie van Infrastructuur en Waterstaat en de Deltacommissaris. Januari 2021. <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/klimaatverandering/documenten/rapporten/2019/08/01/kennisprogramma-zeespiegelstijging>. Intussen gaat men uit van een stijging van 1,20m (Tussenbalans van het Kennisprogramma, nov 2023).

²⁹ In discussies rondom bescherming van bestaande rijksmonumenten, zou een Duitse toevoeging aan een Nederlands militair object meegenomen kunnen worden als onderdeel van de redengevende omschrijving en bescherming. In geval van een toevoeging aan een bestaand object is dit sowieso al meebeschermd. Ligt het er los van, dan is bijbescherming daadwerkelijk een uitbreiding.

Afb. 20 Tot ontploffing brengen van een bunker bij het Kurhaus in Scheveningen, 1955

niet zo veel resten meer liggen. En waar deze nog liggen is met rust laten een betere optie dan sloop, omdat daar immers stikstof bij vrij komt.

Uitvoering van maatregelen in het kader van het Programma Natuur, dat zich juist wel richt op herstel van natuurgebieden, kan in sommige gevallen strijdig zijn met ontwikkeling van Atlantikwallergoed. Zoals we al eerder schetsten³⁰, kunnen recreatie en natuur op gespannen voet staan. Bij verschringsmaatregelen in de duinen kan het voorkomen dat eertijds overstoven ‘zachte’ sporen van de Atlantikwall weer tevoorschijn komen en dan onderhevig zijn aan erosie.

Op zulke momenten botsten mogelijk natuurwetgeving en erfgoedzorg. Het Rijk wil zich inspannen om voor deze en andere, in overleg te bepalen knelpunten in beheer, te zoeken naar oplossingen.

Uitgangspunt is de aanwezige ecologische waarden zo veel mogelijk te respecteren. Voor de instandhouding van aanwezige sporen van de Atlantikwall houdt dit in dat een heel extensieve wijze (grenzend aan ruïnebeleid) acceptabel kan zijn. Goede afstemming over ieders verantwoordelijkheden tussen gemeenten (provincies in sommige gevallen) en terreinbeheerders is een eerste vereiste. Deze visie doet een oproep aan de terreinbeheerders en overheden om (verder) in gesprek te gaan met elkaar. Enerzijds om te laten zien wat zij te bieden hebben op het gebied van erfgoedkennis en ecologie, anderzijds om in gesprek te gaan over gesignaleerde knelpunten. Van daaruit kan dan gezocht worden naar oplossingen die aan beide aspecten (erfgoed én ecologie) recht doen.

De hieruit voortvloeiende vraag om financiële middelen en menskracht valt op dit moment niet te beantwoorden.

Stedelijke ontwikkelingen

In het hele land worden de komende jaren honderdduizenden woningen bijgebouwd. Ook in de gemeenten aan de kust zal dit plaatsvinden, onder meer in de Haagse regio. Zo is een grote nieuwbouwllocatie op het voormalige vliegveld Valkenburg voorzien, waarbij ook Atlantikwallresten opgenomen worden in de nieuwe wijk. Op dit moment wordt overwogen om een eerder gedempte tankgracht opnieuw uit te graven en deel uit te laten maken van het te ontwikkelen groen.

In Vlissingen bleek inpassing in een nieuwbouwplan rond het hotel Britannia niet mogelijk en werd de aangetroffen bunker alsnog gesloopt in 2021.

Tegelijk zijn de gemeente Vlissingen de provincie Zeeland zich bewust van het bijzondere karakter van het Landfront Vlissingen en staan zij positief tegenover inpassings- en benuttingsplannen van het Landfront bij de stedelijke ontwikkelingen terplaatse. In september 2024 hebben de provincie Zeeland en de gemeente Veere een Erfgoed Deal toegewezen gekregen ter benutting van een deel van de tankgracht van het Landfront Vlissingen als waterbuffer.³¹ In hoeverre inpassing en benutting vaker voor gaat komen, of dat sloop toch de overheersende strategie blijft is op dit moment niet duidelijk. Voor de toekomst geldt:

- Stedelijke ontwikkeling is altijd een gebieds- en ontwerp-gave. Aanwezige overblijfselen van de Atlantikwall behoren een volwaardige plek bij het ontwerp te hebben. Bepaal - voor zover dat in de omgevingsvisie of omgevingsplan nog niet afdoende gedaan is - al bij de start welke sporen van de Atlantikwall in het geding zijn. Onderzoek wat hun plek in het grote systeem van de Atlantikwall was; ga op zoek naar de context en de kenmerkendheid van de plek. Ook hier geldt dat de verhalen die ter plekke bekend zijn kunnen dienen ter inspiratie.
 - De informatie uit de Atlas van de Atlantikwall en andere overzichtspublicaties of kaartbronnen, zoals de met deze verschenen Atlas van de Atlantikwall of de kaartviewer bij het pilotproject Festung IJmuiden, vormen de basis van dit onderzoek.
- Onderzoeken dan of de sporen (mede)-richtinggevend kunnen zijn bij het ontwerp. We noemen dit ‘erfgoed-inclusief’ ontwerpen, waarbij ook plek kan zijn voor andere erfgoedwaarden dan militair erfgoed. Dit naar analogie van de ervaringen in de Erfgoed Deal (www.erfgoeddeal.nl). Stapeling van waarden is mogelijk.

³⁰ Specifiek op terreinbeherende organisaties en hun omgang met de Atlantikwall is in Deel II ingegaan.

³¹ Zie <https://www.erfgoeddeal.nl/publicaties/publicaties/2024/10/26/uitvoeringsprogramma-erfgoed-deal-8e-ronde>

Afb. 21 Bunkerdag bij de bunker Schlei op Schiermonnikoog

- Ga na of en hoe sporen nader kunnen worden ingepast (analoog aan de kustverdedigingsopgave).
 - Bepaal bijvoorbeeld de bouwkundige staat en waarde van de sporen.
 - Idem voor de landschappelijke sporen.
- Vergeet het archeologisch onderzoek niet op plekken waar behoud in situ niet mogelijk is. Overigens geldt dit ook in natuurgebieden!

Zo komt via ontwerpend onderzoek een plan tot stand, dat recht doet aan de geschiedenis van de plek en dat tot zorgvuldige afwegingen leidt. Door al vooraf dit pad te kiezen, kunnen verrassingen tijdens het proces voorkomen worden. Ook de ontwikkelkosten zijn dan vooraf duidelijk. Ze maken deel uit van het gehele traject van ontwerp tot en met realisatie. Het Masterplan Kust en Erfgoed uit 2014 heeft aangetoond dat deze aanpak kan werken en dat de wil er is.

Recreatie

Niet direct een van de transitieopgaven, maar wel een opgave die blijvend om aandacht vraagt is recreatie. Het strand en de duinen zijn al decennia geliefde bestemmingen voor dagjesmensen en voor verblijfsrecreatie. Kort na de bevrijding vonden de eerste mensen de weg naar

het strand alweer en ook daarom moesten er flinke opruimwerkzaamheden plaatsvinden om het weer veilig en toegankelijk te maken. Dit gebeurde dan ook met een grote voortvarendheid, zoals al eerder duidelijk werd. Hergebruik van oude bunkers tot recreatiewoning is intussen vrijwel verdwenen. Ervoor in de plaats zijn langs de kust heel veel nieuwe campings en bungalowparken ontwikkeld en is het aantal strandopgangen, het oppervlak parkeerplaatsen en horecavoorzieningen flink toegenomen.

De toegenomen druk op de kust leidde enkele jaren terug tot het opstellen van het hierboven gememoreerde Kustpact. Dit is een convenant tussen overheden, natuurbeschermers en (recreatie)ondernemers met als doel zorgen dat de Nederlandse kust niet klakkeloos wordt volgebouwd, maar duurzaam wordt beschermd en ontwikkeld.

Een voorbeeld is Hoek van Holland. Op een klein oppervlak liggen daar strand- en recreatievoorzieningen direct grenzend aan het natuurgebied Vinetaduin mét daarin rijksbeschermden resten van de Festung Hoek van Holland, een Troposcatter uit de Koude Oorlog, enkele musea, terwijl de kassen van het Westland en de scheepvaart op de Nieuwe Waterweg nabij zijn. Een goede afstemming van wat kan en mag is daar dus geen overbodige luxe. In de praktijk betekent dit dat het Vinetaduin niet toegankelijk is, met uitzondering van een tental van tevoren te boeken excursies per jaar. De

bunkers worden nu goed beheerd, maar tegelijk leven er vragen over hoe om te gaan met begrazing op het terrein, waardoor mogelijk sporen van loopgraven worden aangetast. Hier zou de eerder aangestipte, heel extensieve wijze van instandhouding gehanteerd kunnen worden.

Al eerder stipten we aan, dat er rond de Atlantikwall een waaier aan verhalen te vertellen valt. Bij het opzetten van gecoördineerde initiatieven, die leiden tot afgewogen verhaallijnen - dat wil zeggen, met aandacht ook voor de zwarte kanten van oorlog en fascisme -, bieden die volop kansen voor de recreatieve ontsluiting. In het rapport Op Verkenning 2.0 van de RCE zijn tien verhaallijnen geïntroduceerd. Ook de Tweede Wereldoorlog kent een verhaallijn, welke uitgewerkt kan worden als vervolg op de visie Atlantikwall.

In het project in het Waddengebied is ervoor gekozen om de gemeenschappelijkheid te zoeken in de locatie: wat is er in de Tweede Wereldoorlog gebeurd in het gebied? Van daaruit zijn thema's ontwikkeld die op tien locaties worden uitgelegd. Een eenmalig uitgegeven informatiekrant verscheen als afsluiting en biedt een mooi overzicht. Gecoördineerde samenwerking tussen musea, VVV's en ondernemers langs de Atlantikwall, analoog aan wat de Stichting Liniebreed Ondernemen doet voor de Hollandse Waterlinies, wordt aanbevolen.

De Atlantikwall zou een thema voor een nieuwe Europese Culturele Route kunnen zijn. De RCE onderzoekt daarom welke mogelijkheden hier zijn, welke voorwaarden daarbij gelden en wat de verdere consequenties zijn. Het Nederlandse deel van een dergelijk initiatief zou in gezamenlijkheid met het NBTC en lokale gemeenschappen kunnen worden opgepakt. Rondom routebeleving kan het initiatief Liberation Route Europe als voorbeeld dienen. Rondom beleving bestaan er tegenwoordig tal van mogelijkheden die voor de Atlantikwall ook kansen bieden. Podcasts, VR-tours, routes en tentoonstellingen, om er enkele te noemen, verdienen nadere uitwerking. Uit het bovenstaande blijkt dat een vruchtbare samenwerking tussen overheden en de recreatiesector op de terreinen erfgoed, economische zaken en educatie tot goede dingen kan leiden. De laatste jaren is op provinciaal niveau, zoals via de steunpunten en/of erfgoedhuizen, al veel bereikt. Dit kan voortgezet worden. Interprovinciale samenwerking wordt aangemoedigd, bestaande samenwerking kan versterkt worden waar nodig.

Omgevingsbeleid samengevat

- Borg de Atlantikwall in het omgevingsbeleid van provincies (omgevingsvisie, omgevingsverordening) en

gemeenten (omgevingsvisie, omgevingsplan). Provincies en gemeenten zouden een meer erfgoed-inclusief omgevingsbeleid kunnen ontwikkelen. Stimulerend beleid -zoals de Erfgoedlijn in Zuid-Holland- wordt aanbevolen.

- Blijf als Rijk inzetten op het erfgoedinclusief maken van het eigen beleid. Zo is aan erfgoed in het voorontwerp Nota ruimte die juni 2024 verscheen aandacht besteed en ook in de NOVI/NOVEX heeft erfgoed een plek. Omgang met Atlantikwall-erfgoed in bezit van het Rijk krijgt hierbij ook aandacht. Dit betreft dan objecten, ensembles en landschappelijke sporen.
- Zoek aansluiting bij de transitieopgaven: in hoeverre kunnen resten van de Atlantikwall -zowel bouwkundig als archeologisch, als landschappelijk als de verhalen-geïntegreerd worden bij de plannen en de uitvoering. Naast de transitieopgaven speelt dit ook voor toerisme en recreatie.
 - In alle nationale programma's die langs de kust spelen, is aandacht gewenst voor en zorgvuldige omgang met de erfgoedwaarden van de aanwezige resten van de Atlantikwall. Dit is in lijn met het Kustpact en kent ook al voorbeelden in onder meer het eerder gememoreerde Masterplan. Het Rijk heeft in de nationale programma's een eigen verantwoordelijkheid.
- Concreet voorbeeld: hoe om te gaan met aanlandpunten van windparken op zee en de Atlantikwall, mochten er andere dan de nu voorgenomen plekken bijkomen?³²

Kennis - Zorgen voor meer eenheid in onderzoek

Zoals uit het voorgaande kan worden opgemaakt, kunnen verschillende typen erfgoedwaarden van de Atlantikwall worden onderscheiden. Het betreft een combinatie van en selectie van criteria uit het rapport van het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) 'Erfgoed als leefomgevingswaarde' (2022)³³ en de klassieke criteria voor waardering van bouwkunst.

Concreet gaat het om³⁴:

³² Uit gesprekken met Tennen (S.J. Bootsma, directeur supply chain management), is gebleken dat de voorgenomen aanlandplekken voor wind op zee geen Atlantikwallstructuren zullen raken.

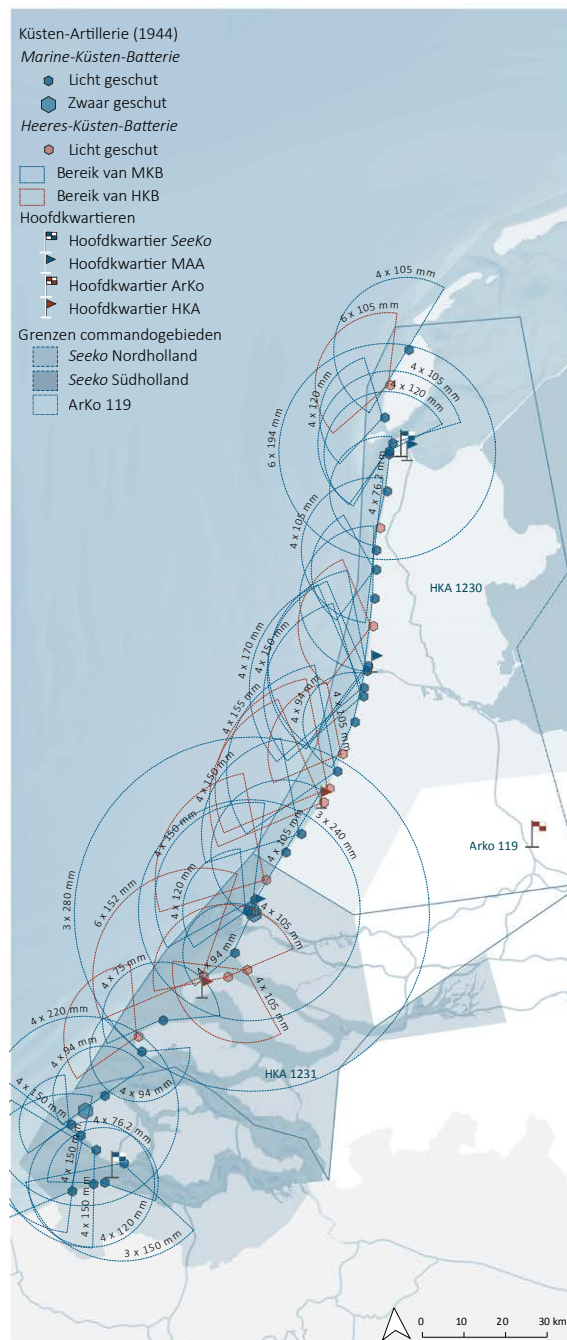
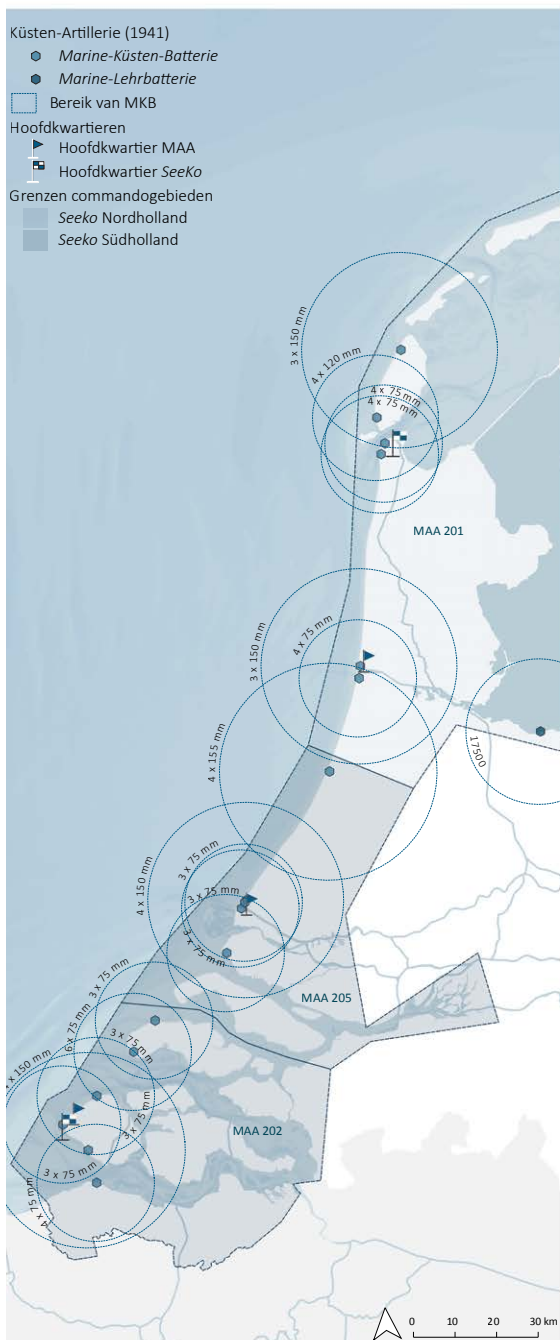
³³ Planbureau voor de Leefomgeving (2022), Erfgoed als leefomgevingswaarde. Een referentiekader voor de dialoog over de waarde van het bestaande bij ruimtelijke ingrepen. Den Haag. De onderscheiden waarden zijn: representatie, esthetiek, sociaal, identiteit, ontdekking, accommodatie, vererving en collectie.

³⁴ Deze opsomming is ontleend aan het in opdracht van de RCE uitgevoerde project van Mooi Noord-Holland, Eindrapportage Pilotproject Festung IJmuiden, Alkmaar, 2024

- *Historisch-bouwkundig / militair-historisch/cultuurhistorisch.* Hierbij gaat het onder meer het type bunkers, het materiaalgebruik, het ontwerp en het functioneren van de linie en zijn onderdelen, maar evengoed over door soldaten aangebrachte muurschilderingen en andere gebruikssporen. Onderwerpen als gaafheid en zeldzaamheid (nationaal én internationaal) vallen hieronder.
- *Landschappelijk.* Hierbij gaat het om de gekozen plekken voor de aanleg van bunkercomplexen: waarom liggen

de complexen op die plek? Op welke wijze bepaalde het landschap de keuze voor en plaatsing van objecten, de aanleg van loopgraven of het aanpassen van het natuurlijk landschap?

- *Situationeel.* betekenis van het object als essentieel (cultuurhistorisch, functioneel en/of architectuurhistorisch en visueel) onderdeel van een complex; betekenis van het object/complex voor het aanzien van zijn omgeving of wegens de wijze van verkaveling/

Afb. 22 + 23 De Atlantikwall als samenhangend verdedigingssysteem in kaart gebracht

inrichting/voorzieningen. Gelaagdheid valt hier ook onder.

- *Ecologisch*. Dit betreft de afgeleide waarde van de bunkercomplexen als bijvoorbeeld vleermuisbunker of het voorkomen van zeldzame korstmossen op tankmuren.
- *Immaterieel*. Rondom de aanleg en het functioneren van de Atlantikwall bestaat een waaier aan verhalen, herinneringen en dergelijke van omwonenden en militairen. Te denken valt aan onderzoek naar hoe plaatselijke samenleving de bezettingsjaren ervoeren, wat er speelde in de na de oorlog ingerichte mijnopruimingskampen waar krijgsgevangenen leefden, of de rol van Nederlandse aannemers bij de aanleg. Dit valt strikt genomen niet onder de definitie van het Immaterieel Erfgoedverdrag, maar is in dit verband wel van belang om aandacht aan te besteden. Niet vergeten mag worden alle naoorlogse ontwikkelingen en narratieven rondom de Atlantikwall die hier net zo goed in thuis horen.
- *Herinneringswaarde*. de Atlantikwall staat symbool voor een donkere periode in de recente geschiedenis van Europa en de uitwassen die daar het gevolg van waren.
- *Gebruikswaarde (ook wel accommodatiewaarde genoemd)*. Kan het benut worden in de toekomst? Dit kwam ter sprake in de paragraaf over omgevingsbeleid.
- *Ensemblewaarde*. Al deze waarden in samenhang met elkaar.

Zoals geconstateerd in Deel II zijn in het onderzoek naar de Atlantikwall de afgelopen jaren flinke stappen gezet. Er zijn veel en goede publicaties verschenen. De nadruk daarbij lag op de militair- historische kant. Voorts is een enorme hoeveelheid kaarten de laatste jaren ontdekt en beschikbaar gekomen die inzicht verschaffen in de complexiteit van de Atlantikwall. Deze hebben hun weg gevonden in enkele kloeke boekwerken.³⁵ Onderzoek naar het functioneren van het ruimtelijk systeem Atlantikwall bleef achter. Het systeem kan doorgrond worden als dat gepaard gaat met kennis van de landschappelijke gesteldheid ter plekke ten tijde van de aanleg. In het kustgebied is na 1945 zo veel veranderd, dat teruggeslagen moet worden naar de situatie uit de oorlogsjaren om te begrijpen waarom op welke plek ingrepen zijn gedaan. Onderdeel van het systeem is naast landschappelijke kennis ook het besef dat roerende zaken ook deel uitmaakten van de Atlantikwall. Dit zorgde letterlijk en figuurlijk voor de verbinding tussen de verspreid liggende onderdelen. In gesprekken met partijen in het veld kwam naar voren,

dat zij voor het Rijk een coördinerende en een ondersteunende rol zien weggelegd op met name het systeemdenken. Kennis over de Atlantikwall kan op vier schaalniveaus worden verworven en gedeeld: dat van het systeem, dat van grotere onderdelen als een *Festung*, dat van de complexen binnen het grotere onderdeel en tenslotte dat van de objecten die samen het complex vormen.³⁶

Met de tegelijk met deze visie verschenen Atlantikwall Atlas in Nederland die mede door de RCE is opgesteld wordt in de ondersteuning op het hoogste (systeem) niveau voorlopig voorzien. Het door Mooi Noord-Holland ontwikkelde GIS over de *Festung IJmuiden* is een voorbeeld van kennisdeling op de lagere drie niveaus. Op het laagste (object)niveau is een waardering uitgevoerd dat deel uitmaakt van het GIS.³⁷

In de Atlas van de Atlantikwall in Nederland zitten onder meer kaarten over het artilleriebereik en commandostrucuur (afb. 22 en 23). Met behulp van deze en andere kaarten kan door andere, vaak regionaal georiënteerde partijen verder onderzoek worden gedaan en waar nodig worden aangevuld of kunnen verdere inventarisaties worden gedaan (zoals bijvoorbeeld is gebeurd in de pilot rond de *Festung IJmuiden*). De Atlas fungeert daarmee als een toolkit voor anderen en geeft inzicht in de ensemblewaarde van de Atlantikwall.

- De kennis uit de Atlas kan aldus behulpzaam zijn voor nader onderzoek op bijvoorbeeld de gemeentelijke schaal. Een voorbeeld daarvan is het hierboven aangehaalde onderzoek dat Mooi Noord-Holland uitvoerde. Het betrof een nadere inventarisatie en waardering van de aanwezige resten van de Atlantikwall van de *Festung IJmuiden*. Dit is in een (besloten) GIS gezet en gewaardeerd. Die waardering kan vervolgens worden afgezet tegen de systeembenadering zoals in de Atlas is verwoord. Zodoende kunnen gemeenten aan afgewogen keuze maken bij behoud of ontwikkeling van aanwezige resten. Een dergelijke tool zou voor alle kustgemeenten behulpzaam zijn.
- De Atlas geeft invulling aan een geconstateerde kennisleemte op het schaalniveau van het systeem van de Atlantikwall. Voor de schaalniveaus daaronder³⁸, die van (bijv.) *Festung*, complexen en individuele objecten, kan de Atlas op zijn beurt kaderstellend zijn ("wat was de plek binnen het systeem?")
- Op het moment dat participieren met concrete vragen

³⁵ Onder meer 'Atlantikwall in kaart. Bunkers en bezetting in Zuid-Holland' door J. Rijpsma en A. van Beveren. Mede tot stand gekomen met een subsidie vanuit de Erfgoedlijn Atlantikwall van de provincie Zuid-Holland.

³⁶ Deze aanpak is ontleend aan die uit het eerder genoemde rapport van Mooi Noord-Holland (noot 13).

³⁷ Dit GIS is niet openbaar raadpleegbaar, maar alleen voor de gemeenten Velsen en Beverwijk toegankelijk.

³⁸ Zie voor de uitwerking in schaalniveaus ook de rapporten van Mooi Noord-Holland (literatuurlijst)

komen rondom objecten, kunnen de inventarisaties en de Atlas behulpzaam zijn om verantwoorde keuzes te maken.

Overigens geldt hetzelfde voor terreinbeheerders die met dezelfde vragen zitten.

In de coördinatie van het verdere onderzoek is een taak voor de RCE weggelegd. Doel is meer eenheid en afstemming in onderzoek te laten plaatsvinden. De volgende onderdelen kunnen nader worden opgepakt.

- Inhoudelijk: in samenwerking tussen erfgoedveld en de RCE het opstellen van een lijst met onderwerpen waarnaar nader onderzoek moet worden gedaan. De nadruk komt dan te liggen op onderwerpen waarbij we onvoldoende weten over de Atlantikwall. In samenwerking tussen overheid en het veld worden de kennislacunes bepaald en wordt een strategie ontwikkeld om hierin te voorzien. Het initiatief hiertoe kan de RCE nemen, waarna relevante partijen ermee aan de slag gaan. Te denken valt aan de volgende onderwerpen:
 - Inzicht in werking van het systeem van de Atlantikwall, zoals hierboven beschreven. Wat zijn de essenties van de Atlantikwall per gemeente of provincie bijvoorbeeld?
 - Ontwikkelen verhaallijnen, die als ankers kunnen dienen voor regionale of lokale uitwerking. Dit werken we nader uit in de paragraaf over Faro en participatie.
 - Zaken als onderhoud van betonnen resten, bewaren van aangebrachte soldatentekeningen of de invloed van langdurige blootstelling aan zeewind op corrosie van metalen delen in bunkers.
 - Hergebruik ten tijde van de Koude Oorlog.
 - Omgang met de 'zachte sporen'.
 - Omgang met vandalisme.
- Ontwikkelen van handreikingen voor een zorgvuldige omgang met resten van de Atlantikwall. Waar dat kan is bundeling van bestaande kennis uiteraard voor de hand liggend. Uitgangspunt daarbij kunnen verschillende strategieën zijn voor omgang: instandhouden, ontwikkelen of ongemoeid laten. Per strategie kunnen handreikingen ontwikkeld worden voor ontwerpend onderzoek. Praktische handleidingen rondom bijvoorbeeld openstelling van gesloten bunkers voor gemeenten (toeristisch-recreatief) etc. zijn ook denkbaar. De resultaten van het pilotproject rondom de Festung IJmuiden gelden hierbij als voorbeeld. Er ligt ook een link naar het omgevingsbeleid.
- Opzetten van een netwerk of platform van provinciaal werkende aanspreekpunten of ondersteuningsteams, gefaciliteerd via de provinciale steunpunten monumentenzorg.

- Resultaat is een levende erfgoedgemeenschap, zowel provinciaal als landelijk rondom de Atlantikwall. De Atlantikwall kan ook goed geagendeerd worden in de bestaande samenwerkingen tussen provincies en gemeenten op het gebied van erfgoed en omgevingsbeleid.
- Educatie: nu er distantie is ontstaan over het onderwerp, kunnen de verschillende Atlantikwallmusea ook inzetten op voorlichting naar nieuwe generaties om als waarschuwing te dienen voor de verschrikkingen van oorlog en fascistische of totalitaire ideologieën. Ook over de relatie tussen natuur en het Atlantikwall-erfgoed valt een goed verhaal te maken.
- Internationaal: ondersteunen van een levend netwerk van overheden uit alle landen waar de Atlantikwall is gelegen. Waar mogelijk gebruik maken van bestaande internationale samenwerkingsverbanden. Tussen 2010 en 2020 zijn diverse internationale projecten en samenwerkingsverbanden ontwikkeld. De meeste zijn ingezakt, maar kunnen nieuw leven worden ingeblazen. Dit kan via overheden, maar evengoed en misschien wel beter via musea en particuliere initiatieven. Ook kennisontwikkeling en -uitwisseling rondom het systeem van de Atlantikwall kunnen in internationaal verband worden opgepakt en verder worden gebracht. Samenwerking tussen overheden en private partijen wordt aanbevolen. De RCE gaat onderzoeken of de Atlantikwall een Europese Cultural Route kan worden en wat daarvan de gevolgen zijn.

Aanpak: van onderaf en participatief samenwerken

Het verdrag van Faro

Tot slot staan we stil bij de rol van bewoners en gebruikers bij de omgang met het erfgoed van de Atlantikwall. Dit vatten we samen onder de noemer erfgoedparticipatie. Zoals geconstateerd, ligt de aanleiding voor het opstellen van deze visie Atlantikwall in een beweging van onderaf. Het Rijk reageert op de vraag vanuit verschillende maatschappelijke geledingen om een standpunt in te nemen over de omgang met de resten van de Atlantikwall. Het is daarmee een voorbeeld van een benadering waarbij het bepalen van wat waardevol is niet (louter) expertgedreven is, maar uit de gebruikers zelf voortkomt. Dit is in lijn met de uitgangspunten van het Verdrag van Faro uit 2005, dat stelt: *'Het is immers de mens die betekenis aan het erfgoed geeft. Iedereen heeft daar recht op en dus is het belangrijk dat iedereen die dat wil, niet alleen toegang heeft tot*

erfgoed, maar ook kan meebepalen wat erfgoed is en hoe er mee wordt omgegaan. Juist cultureel erfgoed rechtvaardigt de grootst mogelijke democratische participatie.³⁹ De bepalingen van het verdrag hebben geen rechtstreekse werking en omvatten vooral een oproep tot beleidsvorming. Centraal staat daarbij de vraag: waarom bewaren we erfgoed, voor wie, en hoe komt erfgoed ten goede aan de hele samenleving? Het verdrag geeft de overheid een actieve rol om ervoor te zorgen dat mensen kunnen deelnemen aan het gehele proces van erfgoedvorming via bijvoorbeeld *erfgoedgemeenschappen*. Dat wil zeggen vanaf de identificatie en interpretatie van het erfgoed tot en met de bescherming, behoud en presentatie ervan. De andere rol van de overheid is het aanmoedigen van publieke reflectie en debat over de kansen en de uitdagingen die het erfgoed biedt.

De betekenis van het Verdrag van Faro voor de Nederlandse erfgoedpraktijk krijgt vorm rond drie kerndoelen. Zij geven de erfgoedsector en overheden richting hoe het Verdrag van Faro een vast onderdeel van beleid en praktijk te maken:

1. Meedoen en meebeslissen meer gemeengoed in de erfgoedpraktijk maken.
2. Cultureel erfgoed verbinden met sociaal-maatschappelijke doelen.
3. Openstaan voor andere erfgoedopvattingen en meer ruimte bieden aan kennis van burgers.

³⁹ <https://www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/erfgoedparticipatie-faro>

Uitvoering volgens de Faro-aanpak

In de uitvoering betekent dit het volgende. Ten eerste de erkenning dat de Atlantikwall verschillende soorten erfgoed- en gebruikswaarden heeft en dat het daarbij verder gaat dan alleen de materiële resten. Overheden keken tot voor kort niet of nauwelijks om naar de resten van de Atlantikwall. Weliswaar is intussen een dertigtal bunker(complexen) aangewezen als rijksmonument, maar daar bleef het bij. Deze visie, waarover met veel organisaties is overlegd voorafgaand aan het opstellen ervan, en waar de conceptversie besproken is met dezelfde organisaties, is een poging om in de geest van Faro te werken.

Voorts betekent werken in de geest van Faro dat de Atlantikwall erfgoed is waaromheen op zoek gegaan wordt naar welke betekenis dat heeft gehad en wat dat vandaag nog aan betekenis heeft. Verhalen over de Atlantikwall, zowel tijdens de oorlog als over de periode van omgang erna, zijn een middel om die betekenisgeving te achterhalen, maar zijn geen doel op zich. De Atlantikwall vormt een achtergrond waaromheen een waaiert van verhalen bestaat. Variërend van militair-historisch, oorlog en vrede, goed en kwaad, maar evenzeer van het alledaagse leven ten tijde van oorlog én de periode erna, die doorloopt tot het heden. Daarbij zijn er veel parallellen te trekken met de huidige tijd als het gaat om betekenisgeving. Aandacht voor de verhalen en de betekenisgeving past bij de omgang met erfgoed zoals Faro dit bedacht heeft.

Afb. 24 Kunst in een manschappenverblijf bij Formerum, Terschelling

Afb. 25 Bateria Fielmeel bij de Punt van Reide (Gr.). Eigenaar Groninger Landschap heeft een FLAK-kanon gestileerd teruggebracht. Een bezoekerscentrum ligt vlakbij.

Projecten die zich richten op het verzamelen van verhalen (*oral history*) en ontwikkelen van verhaallijnen (zgn. *story-telling*) rondom de Atlantikwall moeten bij voorkeur zo lokaal mogelijk worden georganiseerd. Bekend is bijvoorbeeld dat op de Wadden eigen verhalen speelden, samenhangend met het eilandkarakter.

Verhalen dragen bij aan het vergroten van draagvlak voor zorgvuldige omgang met dan wel behoud van resten van de Atlantikwall. Ze kunnen ook benut worden in de toeristisch-recreatieve sector; zoals in de paragraaf over recreatie al ter sprake kwam. Hierbij geldt dat bij het zoeken naar verhaallijnen een zeker abstractieniveau noodzakelijk is, waaronder vervolgens een provinciale of lokale uitwerking kan plaatsvinden. Denk bijvoorbeeld aan 'dagelijks leven', zodat er voor een ieder wat mee te doen valt en het uitgewerkt kan worden op bijvoorbeeld gemeentelijk niveau. Welke waarden waar liggen en welke verhalen waar speelden, verschilt van plek tot plek. Een aanpak via een proces van erfgoedparticipatie, waarbij lokale of regionale erfgoedgemeenschappen het voortouw nemen, ligt hieraan ten grondslag. Zij halen de verhalen op en bepalen wat er mee gedaan wordt. Dergelijke gemeenschappen kunnen ook ontstaan

rondom een thema als toerisme en recreatie.

Ondersteuning bij het opzetten en faciliteren van deze vormen van erfgoedparticipatie in de provincies kan via de provinciale steunpunten cultureel erfgoed gebeuren. Het Rijk gaat daarbij na welke rol voor zichzelf is weggelegd. Samenwerking met het programmabureau Faro⁴⁰ tot en met 2025 (daarna eindigt dit) ligt voor de hand en moet verder worden verkend. De centrale vraag in deze benadering zou zijn: wat kan een partij met een initiatief rondom de Atlantikwall doen met wat door de experts al is ontwikkeld? Het ondersteunen van de inspanningen van lokale en regionaal werkende 'bunkerstichtingen' -wiens inspanningen als voorbeeld van erfgoedparticipatie kunnen gelden-, zou langs deze lijn kunnen gebeuren.

Ondersteuning loopt in dat geval van Rijk via provincies/provinciale steunpunten naar gemeenten. De werkwijze die de provincie Zuid-Holland volgt in de Erfgoedlijn Atlantikwall kan als voorbeeld dienen. Eerder in deel III is al gewezen op de rol die erfgoedhuizen/steunpunten kunnen spelen hierin.

⁴⁰ Zie bijvoorbeeld <https://faro.cultureelerfgoed.nl/welcome>

Een bijzondere erfgoedgemeenschap – die zichzelf overigens niet zo ziet, maar in het kader van deze visie beschouwen we die wel zo - zijn de particuliere eigenaren van objecten uit de Atlantikwall. Zo gaf de provincie Zeeland aan, maar het speelt ongetwijfeld ook in andere delen van het land, dat een flink aantal bunkers zich op het grondgebied van particuliere eigenaars bevindt, bijvoorbeeld op akkers of op het erf van boerderijen. Aan deze -overigens ongelijksoortig samengestelde- groep kan gevraagd worden wat zij willen dat er gebeurt met deze monumenten en welke rol zij voor zichzelf zien weggelegd. Er is een parallel te ontdekken met beleid rond andere monumenten die dicht bij huizen en in achtertuinen liggen, zoals hunebedden.

Een ander aspect van de Faro-benadering is meerstemmigheid. Op de omgang met de Atlantikwall geleegd, houdt dat onder meer in dat ook aandacht voor verhalen van de Duitse, dus de destijds 'foute' kant, een plek zou moeten krijgen – voor zover er nog overlevenden zijn die hierover kunnen verhalen. Bijvoorbeeld als aanvulling op de hierboven geschetste verhalen over de alledaagse ervaring van bewoners van de Waddeneilanden, zoals verzameld in het genoemde Waddenfondsproject. Maar Faro gaat ook over het inzetten van erfgoed voor de samenleving op andere manieren, zoals via herbestemming, het opnemen van erfgoed in ontwikkelingsplannen, over integraal samenwerken tussen groepen op basis van wederzijds respect. Tijdens de najaar 2022 georganiseerde regionale bijeen-

komsten ter voorbereiding op deze visie kwamen deelnemers met tal van mogelijke onderwerpen die opgepakt zouden kunnen worden. In het kader hieronder staat hiervan een selectie.

Beleid rondom Faro

- Ontwikkelen van flankerend toeristisch-recreatief beleid rondom het verder beleefbaar maken van de Atlantikwall. Dit is een zaak van alle overheden in samenwerking met musea, terreinbeheerders, overige eigenaren, maar ook toeristische organisaties als VVV's, Visit Wadden, Liberation Route Europe en het NBTC. Terreinbeheerders en erfgoedorganisaties spelen hierin ook een belangrijke rol: wat kan wel en wat kan niet in verband met bouwvallige of gevaarlijke gebouwde elementen, natuurwetgeving en kwetsbare natuur? Welke betekenis hebben de resten van Atlantikwall voor bewoners? Wat willen zij dat er mee zou kunnen gebeuren?
- Vanuit de provinciale steunpunten monumenten en archeologie kan dit opgepakt worden in samenwerking met genoemde partijen. Het zou onderdeel van de werkzaamheden van het al eerder voorgestelde ondersteuningsteam kunnen zijn.
- Het bestaande RCE-platform Militair Erfgoed heeft in het verleden bijeenkomsten rondom de Atlantikwall georganiseerd en zal dit in toekomst blijven doen.

Suggesties voor Faro-gerelateerde projecten rondom de Atlantikwall

(gebaseerd op suggesties gedaan tijdens de regiobijeenkomsten over de visie Atlantikwall najaar 2022)

Storytelling met grote verhaal over ideologie, strategie en systeem. Van daar af dalen naar het plaatselijke niveau, bv:

- Verhalen van de arbeiders en aannemers (oral history) – indien nog in leven.
- Waddengebied zoekt macro-narratief: de Waddeneilanden en de beleving van de bezetting: Wat betekende de Atlantikwall voor kleine en toen tamelijk geïsoleerde gemeenschappen? Dit zal verdiepend op het uitgevoerde Waddenfondsproject zijn (zie voor de resultaten <https://www.atlantikwall-wadden.nl/nl>)
- Naamgeving, zoals de Pindaberg in Zandvoort. Dit refereert aan Indische militairen die daar munitie e.d. opruimden, maar evenzeer zou zo'n naam tegenwoordig niet geaccepteerd worden. Hoe daarmee om te gaan?
- Opzetten van 'nationale bunkerdagen' in kader van de jaarlijkse Fortenmaand. Samen optrekken met provincies.

Bijlage 1 - De Atlantikwall: Duitse kustverdediging 1940 – 1945 (deze bijlage geschreven door Jeroen Rijpsma, 2023)

Inleiding

De Atlantikwall is een Duitse kustverdedigingslinie uit de Tweede Wereldoorlog die het westen van het Derde Rijk beschermde. De Nazi's streefden vanuit hun ideologie onder meer naar een Europa onder Duitse heerschappij. Toen het niet gelukt was om Groot-Brittannië te verslaan na de Slag om Engeland, werden de veroverde gebieden in het westen geconsolideerd door er een 'harde korst' omheen te leggen langs de kust. Hitler bracht de naam Atlantikwall in augustus 1942 voor het eerst ter sprake tijdens een conferentie over de intensivering van de kustverdediging. De Duitse krijgsmacht besteedde echter al vanaf 1940 aandacht aan de bewaking en verdediging van de kuststrook, direct na de bezetting van de West-Europese landen. Na het vastlopen van de Duitse aanval op Rusland eind 1941 nam de vrees voor een geallieerde invasie toe. Het *Oberkommando der Wehrmacht* (OKW) gaf daarom onder de noemer *Neue Westwall* het bevel tot het fortificeren van de kuststrook vanaf Noord-Noorwegen tot Zuid-Frankrijk. De *Westwall* sloeg op de verdedigingslinie die de Nazi's vlak voor de Tweede Wereldoorlog aanlegden langs de westgrens van Kleef tot aan Zwitserland. Meerdere Europese landen legden in die tijd een linie aan langs de eigen grenzen, zoals de Vallo Alpine of Alpenwall in Noord Italië.

In Nederland bouwde de *Wehrmacht* in 1942 voortvarend aan honderden bunkers, wat in het najaar een impuls kreeg met het concept van de Atlantikwall. Tegenwoordig is de term Atlantikwall een verzamelbegrip voor alle Duitse verdedigingswerken langs de kust van West-Europa, ongeacht het land of periode van bouw. Ook bunkers uit de Tweede Wereldoorlog die behoren tot de luchtbescherming, havenfaciliteiten of vliegveldinfrastructuur – anders dan kustverdediging – worden vaak tot de Atlantikwall gerekend. In het vervolg van de Visie gaan we uit van deze brede definitie. Het betreft dan duizenden bouwwerken en sporen, waarvan een flink deel nog steeds aanwezig is.

Bezettingmacht

De *Wehrmacht* bestond uit marine, landmacht en luchtmacht die door het OKW werden aangestuurd. Elk krijgsmachtdeel kende een wijdvertakte hiërarchische structuur met tal van uiteenlopende krijgsmachtonderdelen met elk een specifieke taak. In Nederland waren onder de hoogste militaire autoriteit, de *Wehrmachtbefehlshaber in den Niederlanden* (WBN), voor de

marine, landmacht en luchtmacht drie territoriale bevelhebbers aangesteld. Ook op dit niveau had ieder zijn eigen militaire apparaat om de strategische, operationele en tactische verantwoordelijkheden en opdrachten uit te voeren. Sommige militaire eenheden werden buiten Nederland vanuit hogere bevelschelons aangestuurd, zoals marine-eenheden belast met de inzet van *Schnellboote* of dwergduikboten en nachtjagers of bommenwerpers van de luchtmacht.

De bevelsstructuur in Nederland ging bij alle drie de krijgsmachtdelen gepaard met een verdeling van de kuststrook in sectoren. Nederland was daarbij niet overal gevat in één landsdekkende bevelseenheid. De organisatiestructuur van de Duitse militaire bezettingmacht in Nederland en specifiek die voor de kustverdediging was complex, en bovendien in de loop van de oorlogsjaren aan verandering onderhevig. De marine en luchtmacht deelden Nederland in twee sectoren, terwijl de landmacht er wisselend drie tot vier

Küstenverteidigungsabschnitte op na hield waar een infanteriedivisie verantwoording over droeg. De begrenzingen van de sectoren verschoven in de oorlog meerdere keren. Enkele Nederlandse gebiedsdelen in het noorden en het zuiden vielen niet onder de WBN: Rottumeroog en de omgeving van Delfzijl vielen de gehele oorlog onder de *Küstenbefehlshaber in der Deutschen Bucht* terwijl dat voor Schiermonnikoog en Ameland alleen in de eerste oorlogsjaren gold. Zeeuws-Vlaanderen en vanaf september 1942 ook Walcheren en de Bevelanden stonden onder militair gezag van het Duitse 15e leger, met het hoofdkwartier in het Franse Tourcoing. De bevelsteritoria van de Duitse landmacht en luchtmacht in Nederland kwamen overeen met die van de WBN zoals hierboven genoemd, maar de marine was uitgebreid tot heel Zeeland.

Tenslotte waren ook de SS, Duitse douane, arbeidsorganisatie en andere semimilitaire organisaties aanwezig die een rol speelden binnen de kustverdediging.

Evolutie van een kustverdedigingslinie

Er zijn ruwweg zes fasen te onderscheiden in de ontwikkeling van de Duitse kustverdediging. Deze wordt vooral bepaald door de fysieke verschijningsvorm of fortificatie van de verdedigingslinie in het kustlandschap.

Fase 1: Van bewaking naar verdediging, mei 1940 – december 1941

Na de bezetting van Noorwegen, Denemarken, Nederland, België en Frankrijk bereidde de *Wehrmacht* zich voor op een invasie op Engeland. De dreiging van Britse tegenaanvallen op de kust van het Europese vasteland achtte het Duitse opperbevel gering. Om die reden werden alleen strategisch of politiek belangrijke

Afb. 26 Commandostructuur van de gehele Atlantikwall

Afb. 27 Aanleg van een tankmuur bij Katwijk

locaties zoals grote havens – waaronder die van Rotterdam- de Kanaaleilanden en de Kanaalkust beschermd. De rest van de kuststrook werd bewaakt vanuit provisorische observatie- en bewakingsposten, de zogenaamde *Küstenposten* en *Küstenwachen*. Na het verlies van de Slag om Engeland eind 1940 werd het relatief rustig aan de westkust en verschoof de aandacht naar het oosten, waar in juni 1941 de aanval op de Sovjet-Unie plaatsvond. Tot en met 1941 was er eerder sprake van bewaking dan verdediging.

Fase 2: Neue Westwall, december 1941 – augustus 1942
Eind 1941 stakte de Duitse opmars in Rusland en bleek de strijd langer te duren dan gepland. De aanleg van een sterke kustverdedigingslinie werd noodzakelijk om meerdere gevechtsfronten te voorkomen. Op 14 december 1941 beval het OKW tot de bouw van de *Neue Westwall*. De naam was afgeleid van de *Westwall*, een verdedigingslinie die eind jaren '30 was gebouwd langs de Frans-Duitse grens. Het idee was een aanval vanuit zee tegen te gaan met een reeks steunpunten waarin infanterie en artillerie waren geconcentreerd. Deze zelfstandig opererende losse steunpunten verschilden in omvang en sterkte en velen ervan kwamen voort uit de eerdergenoemde *Küstenposten* en *Küstenwachen*. In de

ondiepe lineaire verdedigingslinie werden onder andere vliegvelden, radarstellingen of hoofdkwartieren geïncorporeerd. Een belangrijk element waren bunkers van gewapend beton (*Ständige Bauweise; St*) die bomvrije bescherming boden. In 1942 waren er echter onvoldoende arbeidskrachten, materieel, materiaal en brandstof om *St*-bunkers te bouwen. Als alternatief bouwde de *Wehrmacht* in Nederland met lokale aannemers ad-hoc-ontwerpen van licht betonnen bunkers. Een groot aantal typen van deze *Verstärkt Feldmässiger Bauweise* komt onder de noemer *Küstenverteidigung* alleen in Nederland voor.

Fase 3: Atlantikwall Winterausbauprogramm & 2. (Rest) Programm, september 1942- november 1943

Nog geen week nadat de term 'Atlantikwall' voor het eerst werd genoemd, vond op 13 augustus 1942 de mislukte Brits-Canadese aanval op het Franse Dieppe plaats. Die gebeurtenis sterkte Hitler in zijn opvatting dat bomvrije *St*-bunkers de hoogste prioriteit moesten krijgen. Dit zijn technisch hoogstaande ontwerpen met een muur- en dakdikte van anderhalf tot drieënhalve meter gewapend beton. De tot onneembare vesting uit te bouwen linie kreeg nu de naam *Atlantikwall* en had een grote symbolische- en propagandawaarde. De nieuwe en

bestaande steunpunten kregen de benaming *Widerstandnest* of *Stützpunkt*. Tussen de steunpunten werden versperringen aangelegd zoals mijnenvelden, prikkeldraad, tankmuren en -grachten. Hierdoor werd de linie zo veel mogelijk 'gesloten'. Ook het verdedigingsconcept veranderde. De verschillende steunpunten werden geclusterd binnen een organisatorisch en tactisch samenhangend verdedigingsgebied (zogenaamde *Stützpunktgruppen* en *Verteidigungsbereiche*). Deze zelfstandig opererende verdedigingsgebieden hadden een *Seefront* tegen aanvallen vanuit zee en een *Landfront* om de landzijde te verdedigen tegen geallieerde luchtlandingen in het achterland en doorbraken elders. Tussen de verdedigingsgebieden lagen minder belangrijke kuststroken; de zogenaamde *Freie Küste*. Hier werd alleen een reeks losse steunpunten gebouwd zonder sterke landverdediging, maar ook hier werd aandacht geschonken aan diepte in de linie. In alle steunpunten van de Atlantikwall moesten die winter 15.000 St-bunkers worden gebouwd, waarvan 2.000 in Nederland. De focus lag daarbij op de bescherming van manschappen en minder op wapensystemen, waardoor vooral commando-, manschappen- en hospitaalbunkers werden gebouwd. De krijgsmachtonderdelen en de zogenaamde *Festungspioniere* planden exacte locaties, waarbij laatstgenoemden ook adviseerden over vestigingsbouwkundige zaken en verantwoordelijk waren voor technische installaties. Duitse en Nederlandse aannemers namen onder coördinatie van de Duitse staatsaannemer *Organisation Todt* (OT) de ruwbetonbouw voor hun rekening. Ondanks de sterk verbeterde logistieke en materiele omstandigheden werd slechts 40% van het totaal behaald, zodat in de zomer van 1943 een tweede bouwprogramma volgde.

Fase 4: Scharthenbauprogramm & Sommerausbauprogramm, december 1943 – augustus 1944

De bouw stagneerde zomer 1943 doordat alle arbeiders in het Ruhrgebied moesten werken aan herstel van schade door Britse bombardementen. Tegelijkertijd werd duidelijk dat door die bombardementen ook het geschut niet langer onbeschermd in open geschutsbeddingen kon staan. Alle kanonnen moesten daarop beschermd zijn onder een dikke laag beton. Toen de OT in november 1943 was teruggekeerd in Nederland werd gestart met het zogenaamde *Scharthenbauprogramm* (*Scharte* is de opening in een bunker om vanuit te vuren). Ook moest de vertraging uit het vorige programma worden ingehaald. Uiteindelijk werden de gestelde doelen, gemeten in kubieke meters betonvolume, in de zomer van 1944 met het vierde en laatste St-bunkerbouwprogramma behaald. Hierna vond nog sporadisch bunkerbouw plaats, zoals een luchtdoelbat-

terij bij Delfzijl. Deze ontwikkelingsfase in de kustverdediging ging deels gelijk op met een vijfde fase, waarin op instigatie van veldmaarschalk Erwin Rommel heel andere verdedigingsmaatregelen werden getroffen.

Fase 5: De doctrine van Rommel, januari 1944 – oktober 1944

In januari 1944 werd het verdedigingsgebied rond de elf belangrijkste havensteden in de Atlantikwall door Hitler tot *Festung* verklaard, waaronder IJmuiden en Hoek van Holland. Deze status betekende voor het garnizoen meer voorraden en munitie én het bevel te vechten tot de laatste kogel. Dezelfde maand bezocht veldmaarschalk Rommel Nederland in zijn hoedanigheid van inspecteur van de Atlantikwall. Hij vond dat de aanvaller tijdens een invasie al op zee vernietigd moest worden en in het uiterste geval in de branding. Vanaf 1944 liet Rommel daarom allerlei soorten versperringen in de vloedlijn plaatsen, vele voorzien van mijnen. Daarnaast was hij beducht op het gevaar van geallieerde luchtlandingen. Hij wilde die verhinderen door laaggelegen gebieden onder water te zetten (inundaties) en hogere delen te voorzien van extra mijnenvelden of duizenden met draad verbonden palen, de *Rommelasperges*. Tegelijkertijd werd als rugdekking voor de kustverdediging, in aanvulling op het bestaande *Landfront*, kilometers oostwaarts een *Neues Landfront* aangelegd. De verdedigingsstrook langs de kust werd hiermee verdiept en overal werd de kustverdedigingslinie verdicht met allerhande veldwerken en versperringen. Ook werden nog verder oostwaarts de *Vordere en Hintere Wasserlinie* aangelegd die grofweg de tracés van de Oude en Nieuwe Hollandse waterlinies volgden én gebruik maakten van inundaties. De linies waren ad hoc voorzien van lichte verdedigingswerken.

Fase 6: Atlantikwall in de frontlinie, november 1944 – april 1945

Op 6 juni 1944 (D-Day) vond de geallieerde invasie plaats in Normandië waarbij de *Atlantikwall* binnen enkele uren werd doorbroken. Gedurende de geallieerde opmars door Frankrijk en België vond er heftige strijd plaats, waaronder de Slag om de Schelde op Nederlands grondgebied. De Zeeuwse Atlantikwall was hier prominent in betrokken. Nadat Walcheren en Brabant waren bevrijd eindigde begin november 1944 de opmars bij de grote rivieren in Nederland. Tot de bevrijding in mei 1945 was er geen beweging aan het rivierfront vanaf de Maas bij Den Bosch, tot de Westerschelde bij Schouwen. De bestaande *Stützpunktgruppen* op Schouwen-Duiveland, Overflakkee en het eiland van Dordrecht lagen in deze frontlinie, met daartussen de noordoevers van de Oosterschelde, het Volkerak en het Hollandsch Diep, die in allerlei waren voorzien van tientallen nieuwe steunpunten. Deze waren provisorisch met aarden verdedi-

gingswerken uitgebouwd, maar kregen toch de steunpuntnummering van de Atlantikwall. De kustverdedigingslinie was vanaf Schouwen als het ware omgebogen voorbij Moerdijk. Noordwaarts bleven ook de bunkers van de Atlantikwall langs de gehele Nederlandse kust bezet, deels met inferieure Duitse troepen.

Samenvattend

In essentie was de Atlantikwall een kustverdedigingslinie langs de grenzen van een rijk. Het concept van een linie was niet nieuw. Eerder werden bijvoorbeeld de Maginotlinie langs de Frans-Duitse grens en de Nieuw Hollandse Waterlinie aangelegd. Buiten het militaire en economische belang van een gebied bepaalden de geografie en geologie het gezicht ofwel de uitingsvorm van een gefortificeerde verdedigingslinie. In alle gevallen werden uiteraard bestaande landschappelijke elementen maximaal benut en waar nodig aangepast aan de eisen van de verdediging.

De omvang, organisatie en de ideologie waarbinnen de Atlantikwall tot stand kwam was wel uniek. Daarnaast was er tijdens het interbellum en de Tweede Wereldoorlog sprake van een snelle technologische ontwikkeling die grote invloed had op de oorlogsvoering te land, ter zee en in de lucht. De Duitse krijgsmachtdelen landmacht, marine en luchtmacht hadden als gevolg hiervan meerdere taken in de bescherming van de westgrens van het Derde Rijk. Zowel fysiek als organisatorisch kreeg dit zijn beslag in de kustverdedigingslinie waar sprake was van een integratie van verdedigingssystemen.

Bovendien verschilt de Atlantikwall met andere linies omdat deze niet in vreedstijd is aangelegd, maar de gehele strategie, conceptvorming en bouwoperatie tijdens oorlogstijd plaatsvond. Dientengevolge zijn door snelle politieke en militaire ontwikkelingen verschillende faseringen in de aanleg te onderscheiden. De kustverdedigingslinie evolueerde tijdens de oorlogsjaren en kent daardoor behalve gebiedsgebonden ook tijdsgebonden karakteristieken.

Bijlage 2 – Kort overzicht van de omgang met restanten van de Atlantikwall in Europa⁴¹

Frankrijk

Verreweg de meeste bouwwerken van de Atlantikwall liggen in Frankrijk, wat logisch is omdat hier de kans op een geallieerde invasie het grootst was vanwege de nabijheid van Engeland, wat bleek op D-Day. Frankrijk toont zich weinig bezorgd over de vraag of de Atlantikwall omstreden erfgoed of schuldig landschap is. De restanten hebben geen negatieve of ideologische connotatie en er was geen reden om te slopen. De bunkers vormden ook geen gevaar meer voor de openbare veiligheid in de zee-reep, zoals in Nederland, ondanks dat aan de kust bij Bretagne, Normandië en Pas-de-Calais veel objecten door kustafslag en verzakking van de duinen veel bunkers schots en scheef op het strand zijn komen te liggen. Opvallend in het centralistisch georganiseerde Frankrijk is het ontbreken van sturing vanuit de nationale overheid. De regionale niveaus zijn eindverantwoordelijk. De publieke interesse in de Atlantikwall in is Frankrijk groot en van 'onverdachte snit'. De stranden van Normandië zijn al sinds jaar en dag herinneringsgronden en worden al heel lang als trekpleister voor toeristen geëxploiteerd. Er liggen tal van musea. De nadruk bij de bescherming ligt vooral op de D-Day-stranden die zelfs zijn voorgedragen voor plaatsing op de UNESCO-lijst.

Afb. 28 Door kustafslag op het strand gelegen bunker in Contis (F.)

Denemarken

In Denemarken is geen sprake van 'beladen erfgoed'. Het Deense Staatsbosbeheer ging al vroeg werken aan behoud, ontsluiting en toeristische exploitatie. Er zijn geen ngo's die zich om de Atlantikwall bekommeren, omdat de overheid dat doet. Monumenten worden beschermd zonder een officiële registratie en zijn niet officieel in kaart gebracht. Bunkers kunnen privébezit zijn, of in eigendom zijn van gemeenten of musea. De bunkers aan de kust vallen onder de verantwoordelijkheid en bescherming van de Kustautoriteiten van het Ministerie van Milieu. Sommige sites, zoals evacuatie-ruimtes uit de Tweede Wereldoorlog in de steden, worden hergebruikt als repetitieruimtes voor muziekgroepen of als galerijen of winkels.

Kanaaleilanden (Britse Kroon)

Dit enige door Duitsland bezette deel van het Verenigd Koninkrijk (formeel: Britse Kroon) werd zwaar verdedigd, vooral uit propaganda-oogpunt en het werd van meer en zwaardere verdedigingswerken voorzien dan elders. Vervolgens was na de oorlog bij de bevolking een warme sympathie voor dit erfgoed (een oorlog die ze gewonnen hadden). Channel Island Occupation Society (CIOS) is een groep van vrijwilligers die al decennialang zorgt voor de belangrijkste sites, ook die in particuliere handen. Er is sprake van bezit door particulieren en door overheid. Sommige sites zijn beschermd.

België

In België zijn ongeveer 70 locaties – waarvan 38 beschermd – met enkele honderden overgebleven bouwwerken. Een groot deel van de objecten is na de oorlog opgeruimd en vervangen door hotels, villa's, kustafslag enz. met uitzondering van één gebied: Domein Raversijde. Sinds 1992 is dit gebied opengesteld als openluchtmuseum. Het kent in schaal, gaafheid en bezoekersaantallen zijn gelijke niet. Raversijde bevat naast beschermde duingebieden ook militaire restanten

Afb. 29 In Raversijde (B) is de Atlantikwall bijzonder goed bewaard gebleven als onderdeel van een koninklijk domein, thans in eigendom van de provincie West-Vlaanderen

⁴¹ De gegevens in deze paragraaf zijn ontleend uit de RCE-notitie 'HET BEHEER VAN DE ATLANTIKWALL DOOR OVERHEDEN IN EUROPA' Vergelijkend onderzoek naar de rol en betrokkenheid van diverse (rijks)overheden en beheerders van het erfgoed van de Atlantikwall in Europa', door Celine Meijer en Ben de Vries, februari 2021 (zie ook voetnoot 21)

uit beide wereldoorlogen. Het is het enige deel van de Belgische kust waar onderdelen van de Atlantikwall in landschappelijke samenhang bewaard zijn gebleven. Raversijde is ook een gebied met natuurbescherming en daarmee vergelijkbaar met de Nederlandse duinen. Het gebied is pacht uitgegeven aan de provincie West-Vlaanderen door de Belgische staat. Een systematische inventarisatie en waardering van het oorlogserfgoed van 1940–1945 staat niet op de planning van het Agentschap Onroerend Erfgoed.

Noorwegen

De meeste restanten van de Atlantikwall in Noorwegen worden door Norwegian Defense Estate agency (NDEA) beheerd, en er is geen complete inventaris van deze restanten. Er zijn geen algemene richtlijnen voor het beschermen van de Atlantikwall-sites en de daar gelegen objecten. Wel heeft de Riksantikvaren – de Noorse RCE – een werkgroep opgezet voor erfgoed uit de Tweede Wereldoorlog.

Duitsland

In totaal zijn er in Duitsland nog tien Regelbauten over. Bunkers zijn voor de meeste Duitsers 'beladen erfgoed', dat men het liefst uit het zicht laat. Bovendien werden veel bunkers in opdracht van de geallieerden direct na de oorlog verwijderd.

De omgang met erfgoed van WOII is de laatste tien jaar meer in de belangstelling gekomen, maar zorgt tegelijkertijd voor spanning. Wat in de Duitse optiek weer wel kan zijn bouwwerken die voorkomen uit de rol van slachtoffer, zodat de luchtbeschermingsbunkers (Flaktürme) in de steden en havens, die dienden ter bescherming van de bevolking.

Twee Bondsstaten gaan over de Atlantikwall: Schleswig-Holstein en Niedersachsen. Bij de Noordzeekust zijn geen overblijfselen van de Atlantikwall die op de monumentenlijst staan.

Bijlage 3 – Betrokken partijen

Eind 2022 zijn vier regiobijeenkomsten georganiseerd over de (Visie) Atlantikwall.

- 22 september 2022: Huis van Hilde in Castricum (NH); in samenwerking met het Netwerk Historisch Cultuurlandschap 'Atlantikwall en het landschap'. Deelnemers: +/- 100 personen. (<https://www.historischegeografie.nl/2022-castricum-atlantikwall>)
- 16 november 2022 (plus follow-up 16 november 2023): Bijeenkomst van de 'Erfgoedlijn Atlantikwall' van de provincie Zuid-Holland. Deelnemers: +/- 60 personen
- 29 november 2022: Groede Podium, Groede (Ze; i.s.m. Erfgoed Zeeland). Deelnemers: +/- 30 personen.

- 8 december 2022: Atlantikwallcentrum Den Helder. Deelnemers: +/- 40 personen

Op elke bijeenkomst zijn enkele presentaties verzorgd over de Atlantikwall, het doel van de Visie Atlantikwall en de in ontwikkeling zijnde Atlas Atlantikwall in Nederland. Vervolgens zijn de deelnemers op een interactieve manier met elkaar in gesprek gegaan over de aanpak en inhoud van de Visie. Met veel personen en instellingen heeft nadien nader overleg plaatsgevonden over de Visie.

Voorts zijn gesprekken gevoerd met erfgoedexperts van terreinbeherende organisaties, militair-historici, beleidsmakers bij provincies, gemeenten en steunpunten monumentenzorg.

De opgehaalde informatie is gebundeld en heeft zijn plek gekregen in de nu voorliggende Visie Atlantikwall.

Afb. 30 Bunkers en versperringen in Groede

Afb. 31 Een door de Duitse bezetter aangelegde weg in de Festung IJmuiden, ook voorbeeld van een 'zacht spoor'

Bijlage 4 – Geraadpleegde literatuur en bronnen

Atlantikwall Platform (gezamenlijke bunkerorganisaties) (2010). Voorstel voor rijks- en provinciale bescherming restanten Duitse kustverdediging 'Atlantikwall' in Nederland 1940-1945. Aangeboden in het kader van het symposium 'Redefining the Atlantikwall' op 2 en 3 september 2010.

Beveren, A. & J. Rijpsma, (2022) Atlantikwall in kaart. Bunkers en bezetting in Zuid-Holland. Rozenburg.

Landschap Noord-Holland/Natuurlijke Zaken (2021), Bunkervisie Wadden en Duinen. Heiloo.

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2020), Wijziging Besluit Algemene Regels Ruimtelijke Ordening (Barro), Den Haag (zie <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/stb-2020-204.html>)

Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat (2017), Kustpact. Den Haag. (zie <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/convenanten/2017/02/21/kustpact>)

Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat en de Deltacommissaris (2021), Kennisprogramma Zeespiegelstijging. Den Haag. (zie <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/klimaatverandering/documenten/rapporten/2019/08/01/kennisprogramma-zeespiegelstijging>)

Mooi Noord Holland adviseurs omgevingskwaliteit (2024), Project Domeinagenda Landschap Fase 1 Pilotproject Festung IJmuiden, Alkmaar

Mooi Noord-Holland adviseurs omgevingskwaliteit (2024), Eindrapportage Pilotproject Festung IJmuiden, Alkmaar

Noorlander, R. (2023), Lacunes in het rijksmonumentenbestand. Onderzoek naar de Belgische Opstand, Eerste Wereldoorlog en Tweede Wereldoorlog (intern onderzoek in opdracht van de RCE). Amersfoort.

Purmer, M. (2018), Het landschap bewaard, natuur en erfgoed bij Natuurmonumenten. Hilversum (dissertatie).

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (2010) Atlantikwall van MIP tot MoMo, Visie op voortgang, eindconcept, 26 oktober 2010. Amersfoort (interne notitie).

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (2019), Op Verkenning 2.0, Twee eeuwen militair erfgoed in het vizier, Rapportage Verkenning Militair Erfgoed, Amersfoort. (zie <https://www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/militair-erfgoed/documenten/publicaties/2019/01/01/op-verkenning-2.0>)

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (2021). Het beheer van de Atlantikwall door overheden in Europa, Vergelijkend onderzoek naar de rol en betrokkenheid van diverse (rijks)overheden en beheerders van het erfgoed van de Atlantikwall in Europa', (Celine Meijer & Ben de Vries), Amersfoort. *Hierin opgenomen een uitgebreide literatuurlijst over de Atlantikwall*

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (2019). Verkenning Post 65. Post 65 Nieuwe perspectieven tussen welvaart en weerstand, Amersfoort. (tevens Tweede Kamer, vergaderjaar 2022- 2023, nr. 1468, aanhangsel van de handelingen)

Rijpsma, J., J.E. Abrahamse & M. Kosian (2024). Atlantikwall Atlas, het Duitse verdedigingssysteem in de Tweede Wereldoorlog.

Storms-Smeets, E., & N. van de Berg (2024), Oorlog in Arcadië 1940-1945, Nederlandse kastelen en landgoederen in de Tweede Wereldoorlog. Zwolle.

Stuurgroep Atlantikwallproject (2003), Zand erover?, Den Haag.

Strootman landschapsarchitecten (2014), Masterplan Kust en Erfgoed, Amsterdam (zie ook <https://www.cultureelerfgoed.nl/publicaties/publicaties/2014/01/01/masterplan-kust-en-erfgoed>)

Tennekes, J., L. Bijlsma, A van Hoorn, G. Renes & F. Schilder (2022), Erfgoed als leefomgevingswaarde. Een referentiekader voor de dialoog over de waarde van het bestaande bij ruimtelijke ingrepen. Planbureau voor de Leefomgeving, Den Haag. (zie <https://www.pbl.nl/downloads/pbl-2022-erfgoed-als-leefomgevingswaarde-4158pdf>)

Tweede Kamerstukken:

Tweede Kamer, vergaderjaar 2019-2020, 32 820, nr. 351, brief van de Minister van OCW, mei 2020

Tweede Kamer, vergaderjaar 2019-2020, 32 820, nr. 321, Visie op erfgoed uit de Tweede Wereldoorlog, november 2019

Tweede Kamer, vergaderjaar 2019-2020, 32 820, nr. 351, reacties verkenningen, april 2020

Geraadpleegde websites

www.atlantikwallplatform.eu Bevat onder meer een uitgebreid overzicht van archieven en literatuur

<https://www.atlantikwallmuseum.nl/nl/atlantikwall/>

<https://leidraadlc.noord-holland.nl/structuren/noordzee-kust/>

<https://coehoorn.nl/>

www.atlantikwall-wadden.nl

<https://nl.wikipedia.org/wiki/Atlantikwall>

<https://www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/militair-erfgoed/erfgoed-koude-oorlog/onderzoek-en-aanpak>

<https://www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/erfgoed-participatie-faro>

<https://www.erfgoeddeal.nl/publicaties/publicaties/2024/10/26/uitvoeringsprogramma-erfgoed-deal-8e-ronde>

<https://www.imdb.com/title/tt3841424/> (informatie over de Deense film 'Under Sandet' (Engels: Land of Mine) uit 2015)

<https://www.zuid-holland.nl/onderwerpen/natuur-land-schap/erfgoed-cultuur/erfgoedlijnen/>

<https://geschiedenisvanzuidholland.nl/thema-s/atlantik-wall/verhalen/>

De Atlantikwall is een tijdens de Tweede Wereldoorlog aangelegde verdedigingslinie van ruim 5.000 km langs de West-Europese kust. De schaal van de Atlantikwall en de ideologie waar uit voort is gekomen, herinnert ons blijvend aan de omvang en alomvattendheid van de bezetting van Europa.

De Visie Atlantikwall gaat over het Nederlandse deel van deze linie, en beveelt een zorgvuldige, integrale omgang met de overgebleven resten aan, benaderd als systeem, waarbij behoud het uitgangspunt is. Daarvoor wordt onderling afgestemd erfgoed- én omgevingsbeleid van alle overheden aanbevolen. Verdere kennisontwikkeling over het functioneren van de Atlantikwall tijdens en na de Tweede Wereldoorlog is ook noodzakelijk.

Deze visie is bestemd voor erfgoedprofessionals bij overheden, professionals en andere belangstellenden die zich bezighouden met militair erfgoed.

Met kennis en advies geeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de toekomst een verleden.